SEYYAH KARÇINZADE SÜLEYMAN ŞÜKRÜ'NÜN GÖZÜYLE AZERBAYCAN

Elnur Ağayev*

Özet

Tarihin yazılı kaynakları arasında seyahatnameler önemli yer tutmaktadır. Seyahatnameler ortaya koyan seyyahlar çalışmalarında, gezdikleri ülke ve coğrafyalarda yaşayan halkların, onların kurdukları devletlerin tarih, kültür, sosyal ve ekonomik hayatına dair önemli gördükleri, dikkatlerini çektikleri bilgileri aktarmaktadırlar.

Farklı insanlar tarafından değişik amaçlarla yazılan seyahatnameler, tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılırken, tarih araştırma metodunun ön gördüğü teknik ve yöntemlerin uygulanmasına dikkat edilmektedir. Seyahatnameler dikkatli iç ve dış tenkitten geçirilir, doğru ve yanlışlar, mübalağalar ayırt edilir. Eserin yazarı, dönemi, düşünceleri, eserdeki bilgiler dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılarak eleştirel bakış açısıyla incelenir.

Yapılan bu çalışmada, Türk seyyahı Karçınzade Süleyman Şükrü'nün 1886-1907 yılları arasında Ortadoğu, Orta Asya, Avrupa ve Rusya'ya yaptığı gezilerini içeren *Seyahatü'l-Kübra* (*Büyük Seyahat*) isimli seyahatnamesinde, Azerbaycan ile ilgili aktardığı bilgiler tarih biliminin verileri ışığında incelenmektedir. İnceleme yapılırken, seyahatnamede aktarılan bilgilerin, dönem veya dönemle ilgili yazılan kaynaklarla karşılaştırılmalarına dikkat edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnameler, Karçınzade Süleyman Şükrü, Seyahatü'l-Kübra, Azerbaycan, Bakü, Tağıyev.

Abstract

Travelbooks have a significant place in the written documents of history. In travelbooks, travelers present information concerning people living in a country or a geographical place that they have traveled to, important aspects of historical, cultural, social and economic lives of the states established by them.

When deploying travelbooks written by various people with different purposes as a source by the historian, the historian attributes importance to the employment of techniques and methods specific to the research method of history. Travelbooks are exposed to carefully made internal and external critical review, what is correct is distinguished from what is incorrect and exagerrations are excluded. The author of the document, the period of the document, viewpoints reflected in the document, information included in the

* Dr. Lefke Avrupa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KKTC. elnuraga@hotmail.com.

document are examined with a critical viewpoint by comparing and contrasting it with the other sources of that period.
In this study, information related to Azerbeijan in the travelbook entitled Seyahatü'l-Kübra (Great Traveling), which contains Turkish traveler Karçınzade Süleyman Şükrü's trips to the Middle East, the Middle Asia, Europe and Russia between 1886-1907 is analyzed in the light of the data of history. The researcher gives prominence to comparing and contrasting the information reflected in the travelbook with the period and other written sources specific to the period.
Keywords: Travelbooks, Karçınzade Süleyman Şükrü, Seyahatü'l-Kübra, Azerbeycan, Bakü, Tağıyev.

GİRİŞ

Tarih biliminin kaynakları arasında seyyahlar ve yazdıkları seyahatnameler, tuttukları gezi notları önemli yer tutmaktadır. Seyahatnameler bir yazarın, gezginin, seyyahın gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi ve izlenimlerinin yer aldığı eser/eserler olarak bilinmektedir. Bu tür eserlerde seyyahlar gezilen, gidilen ülkenin, bölgenin, coğrafyanın, orada yaşayan halkların, kurdukları devletin/devletlerin tarihi, kültürel, sosyal ve ekonomik hayatına ait önemli gördükleri, dikkatlerini çektikleri, ilginç buldukları bilgileri aktarmaktadırlar.

Seyahat eden insan, hiç kuşkusuz her şeyden önce, sürekli değişen dış çevreye dikkat edecek, gözlerini daha önce görmediği binalara, ağaçlara, yollara, taşıt araçlarına, insanlara çevirecektir. Gezip gördükleri yerlerin hem ona göre öncelikle farklı yönlerini, hem de geniş bir resmini çizmeye çalışacaktır.

Sıradan insanlar, çoğu zaman içinde yaşadıkları toplumun, nimetinden yararlandıkları coğrafyanın, kurdukları devletin kültürel değerlerinin, tarihinin kendine has olan özelliklerini göremezler, farkına varamazlar. Bu farklılığı, o değerlerin dışında bulunan, o değerlerin her türlü baskısından uzakta kalabilen insanlar, yani "yabancılar" daha kolay görebilmekte, gözlemleyebilmektedirler.

Seyahatnameler, bir yandan bahsi geçen bölgeye, kültüre, insanlara kamuoyunun dikkatini çekmekte, diğer taraftan bilimsel çalışmalara malzeme oluşturmaktadır. Aynı zamanda sonraki dönem seyyahlarına da örnek teşkil etmektedir.

Kimi seyyahlar gözlemlerini seyahatnameler şeklinde yayınlarken, kimileri de gezi notları, hatıratlar, mektuplar, gazetelere tefrikalar hazırlayarak duyurmuşlardır.

Seyahatnameler, tarih biliminin önemli kaynakları arasında yer almakla beraber, bu kaynağın kullanımı tarihçiler arasında tartışma konusu olmaktadır. Buna neden olan gezginlerin, seyyahların, bilgilerini, izlenimlerini aktarmada

takındıkları tavırlarıdır. Seyyahlar, zaman zaman keyfi ve taraflı aktarımlar yapmakta, ziyaret ettikleri toprakları kendi kültürel birikimleri ve bakış açılarıyla tasvir etmektedirler. Bazen de eserini cazip kılmak için, mübalağaya kaçar ve hatta bazen seyahatnamelerin bir kısmında, diğer eserler veya önceki seyyahlardan alınan pasajlar, seyyahın kendi görüşü imiş gibi aktarılabilmektedir.[1] Seyyahların inançları, dünya görüşleri, çıkarları, onların izlenimlerinde, notlarında kendilerini göstermektedir.

Seyahatnamelerin kaynak olarak kullanımı konusunda yapılan eleştiriler, aslında onları yazanlara bir eleştiridir. Bu eserleri ortaya koyanların kimler olduğuna bakıldığında, değişik mesleklerde ve eğitim düzeyinde bulunan ve değişik amaçlar için çalışan insanlar görülmektedir. Kimdir bunlar? Devlet görevlisi ve temsilcisi, din adamları, misyonerler, soylular, tüccarlar, burjuva, aydın, asker, denizci, sanatçı, bilimsel nedenlerle seyahat eden bilim adamları, edebiyatçılar vb.[2] Değişik çevreden ve değişik eğitim düzeyinde, değişik amaçlar doğrultusunda hareket eden yazarlar ile karşılaşınca, doğal olarak eserlerdeki amaç, ideoloji ve yaklaşımların da çeşitli olduğu görülecektir. Buradan hareketle de Tuncer Baykara, seyyahları seyahat amaçlarına göre üçe ayırmaktadır:

1. Haber edinme (gizlisi de dâhil) başta olmak üzere devlet görevlileri (elçi gibi),

2. Yeni ve değişik yerler görmek isteyen, gerçek seyyahlar,

3. Bilimsel araştırmalar yapmak üzere seyahat edenler.[3]

Doğal olarak, her hangi bir yerde bir siyasi görüşün, bir dünya görüşünün izlerine rastlamak mümkündür. Bundan dolayı da seyahatnameler sadece maddi olayları, maddi varlıkları, geçmişi tespit edebileceğimiz kaynaklar değil; aynı zamanda tarihçi için anlaşılması en zor alanı anlaşılır kılan kaynaklardır. İnsanların zihniyeti, kafalarının içi, dünyaya ve komşuya bakışları...[4] Benzer durum

---

[1] Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl,* Kubbealtı Neşriyatı, 7. Baskı, İstanbul 2001, s. 25.

[2] Seyahatnameler çoğu kez birer tarihsel belge niteliği taşımakla birlikte yazarlarının izlenimlerini belli bir edebi üslupla yansıttıklarından, aynı zamanda da birer edebi eser olarak değer kazanmaktadır. Örneğin, ünlü yazar *Geothe* 1786-88 İtalya yolculuğunu eserleştirmiştir. Benzer bir durumu *Nikolay Karamzin*'in *Bir Rus Gezgininin Mektupları* (1791), *İvan Gonçarev*'in *Pallas Fırkateyni* (1858), *Andrey Beli*'nin *Petersburg* (1913-14), Alman düşünür *Hermann Keyserling*'in *Bir Filozofun Gezi Defteri* (1919), *Falih Rıfkı Atay*'ın *Deniz Aşırı* (1931), *Tuna Kıyıları* (1938), *Reşat Nuri Güntekin*'in *Anadolu Notları* (1956) vb. eserlerde görmek mümkündür. Bkz.: "Seyahatname", *Ana Britannica (Genel Kültür Ansiklopedisi),* cilt 19, İstanbul 2004, s. 316; "Seyahetname", *Meydan Larousse (Büyük Lügat ve Ansiklopedi),* cilt 17, İstanbul b.t.y., s. 552.

[3] Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu,* Akademi Kitabevi, İzmir 1999, s. 56.

[4] İlber Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz,* Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 135.

sadece seyahatnamelerde, gezi notlarında değil, tarih biliminin birçok kaynaklarında da gözlemlenmektedir.

Seyahatnameleri inceleyen tarihçinin, araştırmacının üzerine önemli görevler düşmektedir. Tarihçi, seyahatnameleri bir kaynak eser olarak kullanırken, tarih araştırma metodunun ön gördüğü teknik ve yöntemlerin uygulanmasına dikkat etmesi gerekir. Bu eserlerin dikkatli iç ve dış tenkidi yapılmalı, doğru ve yanlışlar, mübalağalar ayırt edilmelidir. Eserin yazarı, dönemi, düşünceleri, eserdeki bilgiler dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılarak eleştirel bakış açısıyla incelenmelidir.

Yukarıda sayılan hususlar dâhilinde seyahatnameler her ülkenin, bölgenin, coğrafyanın tarihi, edebi, siyasi kültürel yönlerden araştırılması için önemli kaynaklardır.

Bir coğrafya ilgili seyahatnamelerin sayılarını ise genelde o bölgenin, halkın, devletin dönem içinde veya sonraki dönemlerde oynadığı rol, duyulan ilgi ve önemi belirlemektedir. Örneğin, Osmanlı coğrafyasına baktığımızda, karşımıza döneme ve öneme göre değişik sayıda seyahatnameler çıkmaktadır. Örneğin, XIV-XVI. yüzyıllar arasında Türkiye'yi 499 gezginin ziyaret ettiği bilinmektedir.[5] XIX. yüzyılda, Osmanlı coğrafyasına yapılan gezilerle ilgili seyahatnamelerin sayısı ise 5000'i geçmektedir.[6]

Batı'da seyahatname türünün ilk örnekleri arasında *Strabon* ve *Pausanias* gösterilebilir. Bu Eski Yunanlı coğrafyacılar, Antik Çağ halkları, ülkeleri ve insanlarıyla ilgili değerli bilgiler içeren yapıtlar bırakmışlardır. Batıdan bir başka örnek ise İtalyan seyyah *Marco Polo*'nun seyahatnamesidir. Onun XIII. yüzyılda yazdığı eserinde Ermenistan, Azerbaycan, İran, Çin, Moğolistan, Hindistan, Endonezya ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.[7] Rusya tarihinde *Afanasi Nikitin*'in İran, Hindistan ve Türkiye'ye "dini değil ticari amaçla" (15. yüzyıl) yaptığı seyahat üzerine yazdığı *"Üç Deniz Ötesine Seyahat"* (Hazar, Hint ve Kara Denizleri) adlı seyahatnamesinde sadece ticari hayatla ilgili değil, gezdiği ülkelerin coğrafi yerleşimi, tarihi, yaşamı, ananeleri, dini törenleri hakkında da bilgiler verilmektedir.[8]

---

[5] Stefan Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles),* publication de la Société torque d'histoire, Ankara 1991'den aktaran Zeki Arıkan, "Batıda Türk İmajı", *Osmanlı,* 9. cilt, Editörler: Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 82.

[6] Ortaylı, *a.g.e.,* s. 131.

[7] Marco Polo ile ilgili yazılmış bir eser için bkz.: V. Shklovski, *Seyyah Marko Polo,* Bakü 1973.

[8] Bu konuda bkz.: Cafer İbrahimov, *Meşhur Rus Seyyahı Afanasi Nikitin'in Azerbaycan'a Seyaheti,* Bakü 1956. Eser her ne kadar Sovyetler Birliği döneminde yazılsa ve dönemin ideolojik görüşlerini yansıtsa da, Nikitin ve eseriyle ilgili değerli bilgiler içermektedir. Eserin diğer özellikleri ile ilgili yapılan çalışmalar için bkz.: Çiçek Efendiyeva, "Afanasi Nikitin'in "Üç Deniz Ötesi Seyahat" Adlı

İslam dünyasında seyahatnameler ortaya koyan gezginler arasında XIV. yüzyıl gezgini *İbn-i Batuta* ve yazdığı seyahatname önem kazanmıştır. Batuta hemen hemen tüm İslam ülkelerini dolaşmış ve *Tuhfetü'n-nüzzar fi Garaibü'l-emsal ve Acaibü'l-estar* (bu eser daha çok *Rıhle* adıyla anılmaktadır) eserini yazmıştır. Batuta bu eserinde İslam dünyasının toplumsal, kültürel ve siyasal tarihlerine ilişkin önemli ve güvenilir bilgiler sunmaktadır.[9]

Türk tarihi ile ilgili seyahatnameler arasında VII. yüzyılda Batı Göktürk ülkesi üzerinden Hindistan'a seyahat eden büyük Çin seyyah ve rahibi *Yuan Çang*'ın, 921-922 yılında Türk ülkelerine bir seyahat yapan *İbn-i Fadlan*'ın, Çinli gezgin *Vang-Yen-Ti*'nin Uygur ülkesine yaptığı ve bu ülkeye ait izlenimlerini aktaran seyahatnameleri de tarihi değer taşımaktadır.[10]

Türk seyyahları arasında ise *Evliya Çelebi'*nin ismi ön plana çıkmaktadır. Evliya Çelebi seyahatnamesi XVII. yüzyıl Osmanlı ve onun nüfusu altında bulunan ülkelerin coğrafyası, halkı, tarihi, etnografyası, folkloru, dili ile ilgili ilginç bilgiler içermektedir.[11] Doğal olarak da seyahatnamenin kendilerini ilgilendiren bölümleri değişik ülke bilim adamları tarafından ya dillerine çevrilmiş[12] veya o bölümlerle bağlantılı olarak ülkelerini ilgilendiren çalışmalar yapılmıştır.[13] Evliya Çelebi ile ilgili son söz olarak bu söylenmelidir ki, bu gün Türk toplumunda

---

Eski Rusça Eserindeki Eski Türk Kökenli Kelimeler Üzerine Bir İnceleme", *Folklor/Edebiyat,* Halkbilim-İletişim-Antropoloji-Arkeoloji-Sosyoloji-Müzik-Tarih-Edebiyat, Üç Aylık Kültür Dergisi, Sayı: 56, 2008, s. 25-34; Kerami Ünal, "Afanasiy Nikitin'in Üç Deniz Ötesine Yolculuğu ve Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi", Third International Conference of the Asian Philosophical Association 2008, Almatı/Kazakistan, Oct. 2008, *Third International Conference of the Asian Philosophical Association 2008*, 1, 1, pp. 81-85. Ayrıca, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora programında Doç. Dr. Çiçek Efendiyeva tarafından okutulan Eski Rus Eserlerinin İncelenmesi dersinde bu eserin analizi yapılmaktadır.

[9] İbn-i Batuta ve seyahatnamesi ile ilgili aşağıdaki eserlere bakılabilir.: Ebû Abdullah Muhammed İbn Batuta Tancî, *İbni Batuta Seyahatnamesi,* Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005; Ross E. Dunn, *İbn Batuta'nın Dünyası,* Çev. Yeşim Sezdirmez, İstanbul 1986.

[10] İsmail Özçelik, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler,* Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2001, s. 105.

[11] Zeki Velidi Togan, *Tarihde Usul,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950, s. 65. Evliya Çelebi seyahatnamesi Yapı Kredi yayınları tarafından 10 cilt halinde basılmıştır.

[12] Örneğin Evliya Çelebi'nin kendilerini ilgilendiren parçalarını Alman, Bulgar, Ermeni, Fars, İngiliz, Fransız, Macar, Romen, Rus, Sırp ve Yunanlılar kendi dillerine çevirmişlerdir. Bkz: Özçelik, *a.g.e.*, s. 105.

[13] Bu konuda aşağıdakiler örnek gösterilebilir; S. B. Ashurbeyli, "Siyahat-name Evliya Chelebi kak istochnik po izucheniyu gorodov Azerbaydjana v pervoy polovine XVII veka", *XXV Mejdunarodnıy Kongres Vostokovedov, Dokladı Delegatsii SSSR,* Moskova 1960; Hayati Develi, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004),* Ankara 2004, s. 767-786.

bir gezginden bahsedilirken ilk olarak onun için Evliya Çelebi benzetmesi yapılmaktadır.[14]

Hazırlanan bu çalışma Azerbaycan coğrafyasına yönelik olduğundan, seyyahların bu coğrafyaya yönelik ortaya koydukları seyahatnameleri, gezi notlarını da hatırlamakta yarar vardır.

Azerbaycan, coğrafyasının stratejik önemi, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, tarihi ticaret yolu üzerinde yerleşmesi, bölgenin siyasi gelişmelerinde önemli rol oynayan Şirvanşahlar, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safeviler gibi devletlerin ve çok sayıda hanlıkların hüküm sürdüğü bir coğrafya olmasından dolayı uzun süre diplomatların, seyyahların, tüccarların vd.lerinin dikkat merkezinde olmuştur. Azerbaycan'a gelen seyyahları, ziyaret amaçlarına göre üçe ayırmak mümkündür: 1. Bu zengin ülkeden az bulunan ziynet eşyaları, ipek parçalar, doğu malları almaya gelen tüccarlar; 2. Uluslararası problemler konusunda görüşmeler yapmak için gelen diplomatlar; 3. Başka ülkelere giderken Azerbaycan'dan geçen seyyahlar.

Farklı dönemlerde Azerbaycan'da bulunmuş veya buradan geçmiş seyyahlardan aşağıdakileri zikretmek mümkündür: 9-12. yüzyıl Arap seyyah ve coğrafyacılarından *El-İstahri*, *El-Mesudi*, *Ebü Dülaf*, *El-Mukaddisi*, *Yakut el-Hamavî*, *El-Biruni*,[15] *Marco Polo* /13. yy./, İspanyalı Ruy González de Clavijo /15. yy. başları/, Rus seyyahı *Afanasy Nikitin* /15. yy./, Venedikli *Caterino Zeno* /15. yy./, Iosafat Bárbaro /15. yy./, *Ambrosio Contarini* /15. yy./, İngiliz seyyahı *Anthony Jenkinson* /16. yy./, Venedikli *Vinchenso Aleksandr* /16. yy./,[16] Fransız *Jan Sharden* /17. yy./,[17] *İsmail Gaspıralı*[18] /19. yy.ın sonu/. Doğal olarak bu listeyi 20. yüzyılda Azerbaycan'a ticari, diplomatik, gezi amacıyla gelip geri dönüşlerinde seyahat notları yayınlayanlarla uzatmak mümkündür.

---

[14] Örneğin değerli bilim adamı Prof. Dr. Ziyaaddin Fahri Fındıkoğlu seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü'den bahsederken şöyle bir benzetme yapmaktadır: "Eğirdir'in geçen asrın sonunda yetiştirdiği *ikinci bir Evliya Çelebi*'si vardır. Üzülerek söylüyorum ki bu değerli kişi memleketimizde tanınmış değildir...". Bkz.: Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l Kübra (Büyük Seyahat)*, (Osmanlıcadan yeni yazıya aktaran Salih Şapçı), Eğirdir Belediyesi Kültür Hizmeti, Eğirdir/Isparta 2005, s. 5.

[15] Bu seyyah-coğrafyacılar ve eserlerinde Azerbaycan'la ilgili verdikleri bilgiler üzerine yapılan bir çalışma için bkz.: N. M. Velihanlı, *IX-XII Esr Ereb Coğrafiyaşünas ve Seyyahları Azerbaycan Hakkında,* Bakü 1974.

[16] Bu seyyahlar ve eserlerinde Azerbaycan'la ilgili verdikleri bilgiler üzerine yapılan bir çalışma için bkz.: Yagub Mahmudov, *Seyyahlar Azerbaycan'a Gelir,* Bakü 1977.

[17] Jan Sharden'in 10 ciltlik Seyahatname'sinin Azerbaycan'la ilgili bölümü için bkz.: Jan Sharden, *Seyahetname (Paris'ten İsfahan'a Seyahat)*, Fransız dilinden çev.: Vagif Aslanov, Bakü 1994.

[18] Gaspıralı'nın Azerbaycan'a seyahati ve Azerbaycan'la ilgili notları için bkz.: İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri /dil-edebiyat-seyahat yazıları/,* Yayına hazırlayan Yavuz Akpınar, 3. cilt, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 349-368.

Yurt dışından Azerbaycan'a seyyahlar, diplomatlar, tüccarlar gelip, geri döndükten sonra seyahatnameler, yol notları yayımladıkları gibi, çok sayıda Azerbaycanlı seyyah, coğrafyacı, bilim adamı, siyasetçi, sanat adamı da hem ülke içinde ve hem de ülke dışına yaptıkları geziler sonucu çeşitli notlar, seyahatnameler yayımlamışlardır.[19]

KARÇINZADE SÜLEYMAN ŞÜKRÜ VE SEYAHATÜ'L-KÜBRA (BÜYÜK SEYAHAT) ADLI ESERİ

Karçınzade Süleyman Şükrü Kimdir?

Karçınzade Süleyman Şükrü ile ilgili geniş bilgi bulunmamakla beraber, *Seyahatü'l-Kübra (Büyük Seyahat)* isimli eserinde verdiği tercüme-i halden bu konuda kısa bilgi edinmek mümkündür. Karçınzade, 1865 yılında Eğirdir'de (Isparta) köklü bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi.[20] İlköğrenimini babasından aldı. Okumayı söktüğü sırada Kurân-ı Kerim'in ezberine başladı. Bu mühim eğitimini tamam edinceye kadar dışarı fazla çıkmadı ve insanlarla yakınlığı aile sınırları içinde kaldı. 15 yaşında "Allah'ın yardımı ile hıfzı ikmal ettiği sırada", Eğirdir Rüştiye Mektebi'ne verildi. İnsanlarla temasları da bu okul döneminde başladı.

---

[19] Hem ülke içine ve hem de ülke dışına seyahatler yapanlarla ilgili bkz.: Nureddin Keremov, *Gırk İl Seyahetde,* Bakü 1977; aynı yazar, *Gudsinin Seyahetleri,* Bakü 1983. Bu eserlerin ilkinde seyyah ve coğrafyacı Hacı Zeynalabdin Şirvani, ikincisinde ise şair, diplomat, tarihçi, arkeolog, astronom, pedagog, filozof ve seyyah-coğrafyacı olan Abaskulu Ağa Bakıhanov'un gezilerinden bahsedilmektedir.
Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde yurt dışına diplomatik, bilimsel, ekonomik, ticari görevlerle gönderilen çok sayıda Azerbaycanlı, geri döndükten sonra gittikleri ülkelerle ilgili seyahat notları yayınlamışlardır. Bunların sayıları çok olduğundan burada sadece bir kaç örnekle yetinilecektir. Elmira Gafarova, *Amerika Görüşleri,* Bakü 1987, (Eserde yazarın Amerika Birleşik Devletleri'ne gezisi anlatılmaktadır); Hamid Aliyev, *Ölkeler, Şeherler, İnsanlar...,* Bakü 1976, (Eserde Suriye, Lübnan, Avustralya, Türkiye, Kıbrıs, Mısır, Malta, Fransa, İtalya gezileri anlatılmaktadır); Celal Bergüşad, "Dostluk, Kardeşlik Diyarı", *Azerbaycan dergisi,* sayı 3, Bakü 1987, s. 147-157 (yazıda yazarın Hindistan seferi anlatılmaktadır), Magsud Hacıyev, "Dört Yılda Gördüklerim", *Azerbaycan dergisi,* sayı 1, Bakü 1985, s. 132-158 (yazarın Afganistan seferi anlatılmaktadır) vb.

[20] Nuri Güngör, Karçınzade'nin doğum tarihini 1866 olarak göstermektedir. (Bkz.: Nuri Güngör, *Eğirdir Ansiklopedisi ve Hamidoğlu Tarihi Oyun,* Eğirdir Belediyesi Yayını, Eğirdir/Isparta 2005, s. 131.) *Seyahatü'l Kübra (Büyük Seyahat)* isimli eserinde Karçınzade, doğum tarihini göstermemekle beraber, şöyle bir not düşmektedir: *"Hicretin bin iki yüz doksan yedi tarihinde (1880) on beş yaşında iken Allah'ın yardımı ile hıfzı ikmal ettiğim sırada hemen Eğirdir Rüşdiye Mektebi'ne verildim"*. (Bkz. Karçınzade, *a.g.e.,* s. 79.) Hicri 1297 tarihi Miladi 1879/1880 yılına denk gelmektedir. Bu tarihte on beş yaşında olduğundan, doğum tarihinin 1865 olduğunu belirlemek mümkündür. Eğer Karçınzade, 1866 doğumlu olsaydı, on beş yaşında olduğu tarihi Hicri 1298 olarak göstermesi gerekirdi.

Lefkeli Hacı Ali Haydar Efendi hazretlerinden eğitim alıp Eğirdir Rüştiye Mektebi'ni "birinci derecede şahadetname" ile bitirerek Eğirdir Aşar Kalemi'ne, daha sonra da Posta ve Telgraf İdaresi'ne geçerek burada iki sene kadar staja devam etti. Bu arada babasından da eğitim almayı sürdürdü, tarih ve edebiyat bilgilerini ilerletti.

Posta ve Telgraf İdaresi'nin Pozantı Şubesi'ne tayin edildi. Burada iki yıl çalıştıktan sonra Adana'ya atandı. 1886 yılından itibaren görevinden dolayı imparatorluğun birçok yerlerinde bulundu. Görev başındayken haksızlıklara uğradığı için amirleriyle geçinemedi ve bu yüzden memuriyetinden azledilip 1901 yılı sonbaharında Suriye'nin doğusundaki Deyrizor kasabasına sürüldü. Burada kırk gün kaldıktan sonra, zabıtanın hakkında gösterdiği hürmetsizliğe ve peşinde dolaştırılan polislerin uygunsuz davranışlarına hiddetlenerek bir gece Fırat nehrini yüzerek geçti, Bedevîler'den tedarik ettiği bir hecin devesine binerek El-cezire sahrasına açıldı yani sürgünden kaçtı. Böylece uzun bir yolculuğa çıktı ve eserinin yırt dışı malzemesini toplamaya başladı.[21]

İran, Aşkabat, Buhara, Bakü, Viyana, Paris, Marsilya, Tunus, Tanca, Cezayir, İskenderiye, Süveyş Kanalı, Hindistan, Singapur, Şangay, Çin, Avustralya, Sumatra, Cava, Borneo, Malezya adalarını dâhil dolaştı ve gezisini Petersburg'da noktaladı. Dünyanın çeşitli bölgelerine yaptığı gezilerinde tuttuğu notları ve izlenimlerini içeren "Seyahatü'l-Kübra" adlı eserini 1907 yılında Petersburg'da, Abdürreşid İbrahim'in Elektrik Matbaası'nda bastırdı.

Seyahatü'l-Kübra (Büyük Seyahat) eserini yayına hazırlayan Salih Şapçı, Karçınzade'nin daha sonra vatana dönüp dönmediği, ne vakit nerede öldüğü konusunda bir bilginin olmadığını yazmaktadır.[22] Nuri Güngör ise, *Eğirdir Ansiklopedisi ve Hamidoğlu Tarihi Oyun* isimli eserinde Karçınzade'nin sonraki talihi ile ilgili duyduğu iki bilgiyi aktarmaktadır: *"Vezirzade Osman Güngör 1918'de İstanbul'da ticaret yaparken Eğirdirli Süleyman adında birinin balolu bir düğünle evlendiğini, kendinin de ilk defa orda balolu bir düğün gördüğünü, hayret ederek izlediğini anlatır. Olaya, ada, kimliğe, Eğirdirli oluşuna göre bu kişinin Karçınzade Süleyman Şükrü olduğunu sanıyorum.*

1932 basımlı "Isparta Vilayeti İdare Coğrafyası" adlı bir kitapta da şöyle bir not gördüm. "Eğirdir'in Kâtip mahallesinden Karçınoğlu Hafız Süleyman isminde bir zat, bazı muteber gazetelere muharrirlik ettiği, Avrupa'ya uzun bir seyahat yaparak tetkikatta bulunduğu, dönüşünde Seyahati Kübra adında kıymetli bir

21 Karçınzade, *a.g.e.,* s. 77-80.
22 Karçınzade, *a.g.e.,* s. 12.

eser yazdığı söylenmekte, 1922 tarihinde elli bir yaşında vefat ettiği kaydedilmektedir."[23]

Karçınzade'nin söz konusu büyük eserinden başka *'İntibah-ı Millet Yine Aldanmayalım Temel Çürüktür'* ve '*Menabi-i Servet. Vatanının Milletini Seven Okusun. Hamiyeti Olan Çocuklarına da Okusun, İnsan Yedisinde Ne İse Yetmişinde Yine Odur'* adlı iki risalesi daha bulunmaktadır.[24]

Karçınzade, 1886-1907 yılları arasındaki gezi notları ve tarih, edebiyat bilgilerine dayanarak hazırladığı seyahatnamesini 1907 yılında Petersburg'da Abdürreşid İbrahim'in Elektrik Matbaası'da bastırdı. Karçınzade ilk olarak eserini yayınlamak için Bahçesaray'a geldi. Fakat bilinmeyen nedenlerden, eserin Tercüman matbaasında yayını mümkün olmadı. Daha sonra Akmescid'e geçen Karçınzade burada da aradığı hurufu bulamayınca Mısır'a gitmek üzere Sivastopol'e geldi. Fakat burada Mısır'a gitmek düşüncesinden vazgeçerek Harkov ve Moskova üzerinden Petersburg'a geçti.[25] Karçınzade'yi Mısır'a gitmek düşüncesinden vazgeçiren hususlar, şimdilik bilinmemekle beraber, buna neden Petersburg'daki matbaalarda gereken hurufatın bulunduğu haberini alması, İslam dünyasını dolaşan, gezi izlenimlerini neşreden, siyasetçi, teşkilatçı, çok yönlü bir şahsiyet adamı olan Abdürreşid İbrahim'le[26] irtibat kurabildiğini düşünmek mümkündür. Hatta o tarihte Abdürreşid İbrahim Efendi'nin, yeni bir Asya seyahatine başlaması sebebiyle o esnada Karçınzade'nin bulunduğu bölgede bulunuyor olması ve Süleyman Şükrü Bey ile karşılaşmış bulunması da akla gelebilir.[27] Aynı zamanda yaptığı seyahat ve yazdığı eserle Abdürreşid İbrahim Bey'i etkilediği de düşünülebilir.[28]

Her ne kadar seyahatnamede kesin yanıtına ulaşmak zor olsa da, "Karçınzade'nin, bu kadar geziyi gerçekleştirmek için gereken maddi kaynağı neredendir?" sorusunu da sormakta fayda vardır. Şimdilik bu konuda sadece

---

[23] Güngör, *a.g.e.,* s. 131.

[24] Ömer Özcan, "Karçınzade Süleyman ve Seyahatü'l Kübra", *Türk Yurdu Dergisi,* Şubat 2008, Cilt 28, Sayı 246, s. 63.

[25] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 15.

[26] İslam coğrafyasında bir çok bölgeyi dolaşan, çok yönlü bir aydın olan Abdürreşid İbrahim Bey'in farklı yönlerini anlatan çalışmalar için bkz.: İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997; aynı yazar, "Abdürreşid İbrahim'in Bilinmeyen Yılları", *Toplumsal Tarih,* sayı 19, Temmuz 1995, s. 13-17; aynı yazar, "20. Yüzyılda Bir Türk Seyyahı", *Toplumsal Tarih,* sayı 20, Ağustos 1995, s. 6-10; aynı yazar, "Abdürreşid İbrahim'in Seyahatleri", *Yazıkı, Duhovnaya Kultura i İstoriya Tyurkov: Traditsii i Sovremennost,* cilt 3, Moskova 1997, s. 226-228.
Ayrıca Abdürreşid İbrahim Bey'in Türkiye'de yayınlanan bir eseri için bkz.: Abdurreşid İbrahim, *Âlem-i İslam ve Japonya'da İslam'ın Yayılması,* 2 cilt, İşaret Yayınları, İstanbul 2003.

[27] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 19.

[28] Özcan, a. g. m., s. *63.*

tahminlerde bulunmak mümkündür: Karçınzade'nin köklü bir ailenin çocuğu olması ve "uğradığı yerlerde tanıdığı, ya da sonradan tanıştığı kimselerden yardım aldığı"[29] görüşleri tahminlerin başında gelmektedir.

Seyahatü'l-Kübra (Büyük Seyahet) Eseri

Seyahatü'l-Kübra (Büyük Seyahat) Karçınzade Süleyman Şükrü'nün, 1886-1907 yılları arasında, hem Osmanlı Devleti coğrafyasında ve hem de bu coğrafya dışına yaptığı geziler zamanı tuttuğu gezi notları ve tarih, edebiyat bilgilerine dayanarak hazırladığı seyahatnamesinin adıdır. Eser 9 Ramazan-ül mübarek 1325 Hicrî - 4 Octobr 1907 Milâdî - tarihte Petersburg'da, Abdürreşid bin Ömer İbrahimof Efendi'nin Glazofski Caddesi'nde 12 numaralı Elektrik Matbaası'nda basılmıştır.[30]

Eserde anlatılanları konu itibarıyla aşağıdaki kısımlara ayırmak mümkündür:

Anadolu'nun Tufan'dan başlayarak Osmanlılar devrine kadar olan durumu, çeşitli milletlerin istilası ve kurdukları medeniyetler ile bıraktıkları izler;

Eğirdir'i konu edinen kısımlar. Kendi özgeçmişini ele aldığı kısım;

Eserin sonraki kısmı ise yazarın seyahat notlarından oluşmaktadır. Bu notları da özelliklerine göre ayırmak mümkündür: memuriyetinden dolayı Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaptığı yolculuklar ve 1901 yılından itibaren yabancı memleketlere yaptığı geziler.[31]

Karçınzade on dört senelik memuriyeti boyunca Osmanlı devleti sınırları içinde Pozantı, Adana, Niksar, Ravendiz, Zaho, Dıraç, Karesi ve memuriyetten sonra da sürüldüğü Deyrizor'da bulundu. Bu bölgeden itibaren firarı başlar ve yurt dışında şu bölgeleri, kentleri dolaşmıştır: Musul, Köhne Lahican (İran) Saviç [Soğuk] Bulak (İran), Tahran, Aşkâbâd, Buhara, Bakû, Rostof, Poltava, Budapeşte, Viyana, Paris, Marsilya, Bizarte, Tanca, Ohran, İskenderiye, Kahire, Portsaid, Aden, Bombay, Suret, Ahmetabad, Dehli, Kalkütta, Haydarabad, Madras, Kolombo, Koçi, Madras, Rankon, Singapur, Honkong, Şangay, Pekin,

---

[29] Orhan Şaik Gökyay, "Türkçede Gezi Kitapları", *Türk Dili-Gezi Özel Sayısı,* Sayı 258, Ankara 1973, s. 463.

[30] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 9. Eser 2005 yılında Eğirdir Belediyesi (Isparta) tarafından yeni yazıyla yayımlanmıştır. Eserin eski yazıdan yeni yazıya aktarma işlemine Salih Şapçı 13 Ocak 1955 tarihinde başlamış ve çalışmasını 29 Aralık 2002'de bitirmiştir. Bu çalışmamızda eserin 2005 yılında yeni yazıya aktarılan baskısı kullanılmaktadır. Ayrıca eserin 10 sayfaya yakın kısmını Orhan Şaik Gökyay 1973 yılında sadeleştirerek Türk Dili Dergisi'nde yayımlamıştır. Bkz.: Orhan Şaik Gökyay, "Karçınzade Süleyman Şükrü", *Türk Dili-Gezi Özel Sayısı,* Sayı 258, Ankara 1973, s. 556-566.

[31] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 11.

Lancusin, Hami, Turfan, Urumçi, Gök Tuma, Sumi, Omsk, Bahçesaray, Akmescid, Sivastopol, Harkov, Moskova, Petersburg.[32] Eserde bu gezilen yerlerle ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Eserin değişik sayfalarındaki bilgilerden anlaşılıyor ki Karçınzade Süleyman Şükrü gezi boyunca yanında not defteri bulundurmuş ve gördüklerini anında bu defterine not etmiştir.[33] Daha sonra tuttuğu notları biriktirip, sıralayarak temize çekip kitap haline getirmiştir.

Bazen de gezi döneminde not almayı düşünmediği bilgiler daha sonra kitabın yazılma aşamasında kendisine gerekmiş, fakat bu eksikliklerden dolayı da istediği o bilgileri seyahatnamesine ekleyememiştir.[34]

Karçınzade öncelikle gittiği şehrin veya memleketin genel görünümü-coğrafyası ile ilgili (suyu, havası, bağ ve bahçeleri, evleri, sokakları, kaleleri vb.) bilgi verir. Sonra şehri gezer ve şehirdeki yapılarla (mimari yapılar, camiler, medreseler, mescitler vb.) ile ilgili gözlemlerini aktarır. Edindiği bilgilerle ilgili resmi dairelerden belgeler toplar ve bunları not defterine kaydeder.

Esas amacı Müslümanların o bölgedeki durumlarıyla ilgili tespitlerde bulunmaktır. Haksızlığa uğrayan Müslümanlar varsa, onların haksızlıklara karşı tepkilerini ölçer, tepki yoksa onları uyandırır, ikaz eder.

Osmanlı devletinin gittiği bölgelerdeki hükmünü, etkisini, Osmanlıya bakışı inceler, merak eder.

Hatta gittiği memleketlerin silah ve askerini, zayıf noktalarını, saldırı ve müdafaa noktalarını eserinde anlatmaktadır.[35]

KARÇINZADE'NİN GÖZÜYLE AZERBAYCAN

Karçınzade, daha Azerbaycan'a gelmeden seyahatnamesinin değişik yerlerinde Azerbaycan'la ilgili bilgiler vermekte veya yolu üzerinde Azerbaycan Türkçesinde konuşan insanlara rastlamakta, onların çeşitli konuşmalarına kulak misafiri olmaktadır.

---

32 Karçınzade, *a.g.e.,* s. 20-21.

33 "Zira bunca zahmetler, masraflar karşılığında vücuda geldiği için kanımın bahası demek olan seyahat defteri ve bilhassa paralarım ve eşyalarım tamamen otelde idi." (Bkz. Karçınzade, *a.g.e.,* s. 497). veya "şehri dolaşırken kurşunkalemle cep defterine geçirdiğim, gördüğüm ve duyduğum şeyleri yazdıktan sonra, gece yarısı yatsı namazını kılıp yattım." (Bkz.: Karçınzade, *a.g.e.,* s. 597).

34 "...eski usul sülüs hat ile gayet celi olarak yazılmış ve kabartma suretiyle yontulmuş birçok tarihî tafsilat ve Farsça şiirler ne yazık ki evvelce kaydetmiş olmadığımdan........kaleme aldığım şu seyahatnameye kaydetmek mümkün olmadı." Bkz.: Karçınzade, *a.g.e.,* s. 64.

35 *a.g.e.,* 14.

Eserde Azerbaycan adına ilk defa Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Anadolu'da Roma İmparatoru ile savaşa giderken (Bahsi geçen savaş 1071 yılında Malazgirt ovasında Selçuklu Sultanı Alp Arslan ile Bizans İmparatoru arasında yaşanan ve Alp Arslan'ın zaferiyle sonuçlanan Malazgirt Savaşı'dır-E.A.) geçtiği yerlerden bahsederken rastlanmaktadır.[36]

Karçınzade, Anadolu'ya Türklerin yerleşmesi sürecini anlattıktan sonra, yeniden eski tarihi sürece geri dönerek Anadolu'daki ilk yerleşimden bahseder. Tufan sebebiyle boş kalan Anadolu'ya eski Irak'tan kadim kavimlerden Lidyunlar gelip yerleşmişlerdir. Onların ise Anadolu'ya yerleşmelerine neden, Yafesoğulları'nın Azerbaycan'dan kalkıp onlara hücum edip, ülkelerini istilâ ve zapt etmeleri olmuştur.[37]

Karçınazde, daha sonra yaşadığı bölge olan Eğirdir'i anlatırken Yukarıyayla'da mezarı-türbesi bulunan ve bir veli olan Mehmet Çelebi Hazretleri'yle peder-i âlîleri ve ulu cetleri hakkında bilgi vermektedir. Mehmet Çelebi Hazretlerinin pederleri Azerbaycan diyarında bulunan Hovi [Hoy] kasabasından, bir cihetçe allâme olan cedd-i âlîleri Horasan'dan gelip Taşmedrese'de ilim yaymakla uğraşmışlardır. Kendisi Eğirdir'de doğan bu veli, zâhirî ve bâtınî ilimlerde geniş bilgi sahibi olmuştur. Şeyhi bulundukları tarikat ise Nakşıbendî tarikatıdır. Bu zat, yaşadıkları kaleyi Topal Timur'a teslim etmeyen ve bundan dolayı da sahipsiz kalmalarıyla ne yapacaklarını şaşıran halkı, Çelebi Sultan Mehmet Han'ın saltanatı döneminde ona itaat ettirmekte yararlıklar gösterdiğinden, kendisine sultan tarafından hayli arazi hediye edilmiş, yardımlarda bulunulmuştur. Hatta kale kumandanlarına mahsus tuğ dahi bu zat-ı şerîfe tebrîken verilmiş ve muhafızlıkla da vazifelendirildiğinden, bu tuğ, kabirleri üzerinde el'an asılı durmaktadır. Fukara ve miskinlerin hâlâ yemek yedirildiği dergâhları evkafından Burdur'da bulunan ufak bir hamam da, sakat vücutla girenlerin yıkanmasıyla şifa bulduğu tecrübeyle sabit ve gayet işlek olmakla diğer hamamların kirasından birkaç kat ziyadeye kiralanmaktadır.[38] Bunların mukabilinde de bölgede Şeyh Mehmet Çelebi Hazretleri'nin güzel türbesi yapılmıştır.[39]

Anadolu'dan sonra seferini İran coğrafyasında devam ettiren seyyah, burada da çeşitli vesilelerle Azerbaycanlılarla karşılaşmakta veya onların konuşmalarını duymaktadır. İran'a geçişte Lahican bölgesinde bulunan Soğuk Bulak kentinde iken yerli hakimin evinde misafir bulunuyor ve ev halkı arasında

[36] *a.g.e.,* s. 30.
[37] *a.g.e.,* s. 32.
[38] *a.g.e.,* s. 69.
[39] *a.g.e.,* s. 73.

Azerbaycanlı olduğu için Türkçe bilen bir katibin de zaman zaman Anadolu'yla ilgili sorularına muhatap olmaktadır.[40]

Tahran'da Osmanlı Sefareti'ni ziyaret ederken burada nöbet tutan İran süvarilerinin bahçenin bir köşesine topladıkları fışkıyı ateşleyerek, ortası kıvılcım haline geldikten sonra içine müteaddit çömlekler yerleştirdikleri dikkatini çeker. Bunu ayağını mıh ayıran beygirlerin tırnaklarını tedavi için katran kaynatıyorlar zanneder. Fakat fışkının dumanından simsiyah kesilen bu müstekreh toprak çömleklerinin her gün kaynaması ilgisini çeker ve vekil başı adını verdikleri başçavuştan bunun sebebini sorar.

Azerbaycan Türkçesi ile konuşan bu kahraman çocuk gülerek: "Gördüğün çömleklerde ahşam yemek için abgûş pişiriyoruz. Dışındaki kirliliğe bakma! İçi temizdir" cevabını verir. Karçınzade bu yemeğin, kabına göre bir miktar yağlı et ve kırma nohut ile limon kabuğundan ibaret olduğunu yazar. Kendisi de yukarıda anlattığı sağlam olmayan manzaradan dolayı ilk gün böyle bir yemeği tatmayı denemek istemez. Fakat üzerinden bir kaç gün geçtikten sonra bu yemeyi yer ve çok beğenir.[41]

Karçınzade, eserinin diğer bir yerinde İran'ın askeri kuvvetinden bahseder ki, burada da Azerbaycan Türklerinin mert, cesur olmalarına vurgu yapar. Kuvvetli bir piyade grubundan bahseden seyyah, onlara da İran serbâzânları denildiğini yazar. Karçınzade'ye göre, "Bugünkü İran saltanatının teşekkülünde kan döken, serbâzân olduğu için haklarında halkın sevgisi pek çoktur. Askerini henüz düzene koyamayan bu hükümetin el'an görür gözü, tutar eli ve başlıca kuvveti piyadelerdir. Eziyete dayanıklı, metin, cesur, çok sabırlı, fedakâr, vefakâr, kanaatkâr olan bu insanların büyük kısmı Azerbaycan Türkleridir..

İran topraklarında oturan millet ve kavimler içinde cesaretiyle üstün olanı Azerbaycanîler ile Isfahan taraflarında oturan Bahtiyârî kabilesi olup, diğerleri beşinci derecede beslenir, abgûş düşmanı, Câfer-Kulû'lardan, Rüstem-nâme meraklısı Mirzalardan, vücutlarında kan, dizlerinde derman, gözlerinde fer kalmamış, düşünme kuvvetleri sarsılmış, afyon düşkünlerinden ibarettir."[42]

Yine bir gün Karçınzade kiraladığı odasında dinlenirken aşağıdan, sokaktan Azeri şivesiyle konuşan iki kişinin kavga eder sesini duyuyor. Karşılaştığı olayı Karçınzade şöyle anlatmaktadır: "İngiliz Sefârethanesinin kapısına muvazi olduğundan, ehemiyyeti dolayısıyla yaptırılan karakol merkezinde geceleyen serbâzânın, Şamran kapısına ayrılan yol üzerindeki sığır kasabı ile veresiye aldıkları ciğer parasını hesaba koyulduklarını anlamış isem de, bunların Azerbay-

---

[40] *a.g.e.,* s. 162.
[41] *a.g.e.,* s. 175.
[42] *a.g.e.,* s. 187.

can şivesi ile: -Sana vereceğim dört kurândan iki abbâsî, kim öyle değil mi Meşhedî, böyle değil mi Kerbelâî- yollu yaptıkları konuşmalar tuhafıma gittiğinden seyirlerine daldım. Camus kinli, inatçı sığır kasabı sözünü bilmez dangalaklardan olduğundan, hiddetlenmelerine sebep olan ağır bir laf sarf etmesi üzerine, karakola doğru güğerçin uçuşu topluca seğirden serbâzân, içeriden birer bekçi sopası yakalayarak topluca dönüp öküz katilinin kafasına, demirci örsü imiş gibi bu kuvvetli odunları çekiç makamında ve birbiri ardınca durmadan indirmeye başladılar.

Etrafta koşuşan esnaf bunları ayırıncaya kadar kasabın kafasına yerleştirilen meşe dalları o kuvvetli kollar ile eğerci mermere vurulsa idi mutlaka un haline gelir idi. Kurşun geçmez keçeden yapılma kümbetimsi külah dayağı yiyenin beynini dağılmaktan zırh miğferi gibi koruyabilmiş ise de, vuruldukça inen kenarları kulaklarının kökünü kestiğinden kepçelerinde mühimce yara açılmış idi.

Dört kurânı unutarak iki kulak derdine düşen kasap, dayaktan kurtulur kurtulmaz, gene bir şey olmamış gibi mudurdanarak işiyle meşgul olmaya başladı”.[43]

Karçınzade, gittiği, gezdiği her coğrafya ile ilgili bilgiler aktardığı gibi, İranla ilgili de aynısını yapmaktadır. İran’ın 11 vilayetinin isimlerini ve vilayet merkezlerinin ismini aktarırken beşinci sırada da vilayet merkezi Tebriz olan Azerbaycan’ı da zikr etmektedir.[44]

Karçınzade, Bakü’ye varmadan Azeri Türkçesiyle son bir karşılaşması ile ilgili bilgileri Krasnovodsk’dan aktarmaktadır. Krasnovodsk’da, Rusya’ya (Krasnovodski’ye) geçişinde İran’da edindiği sahte pasaportunu sivil polise yutturduktan sonra onu İranlı sanan polis, yanındaki hamala Azerbaycan Türkçesiyle seslenir: “Bu hacıyı Meşhedî’nin kahvesine götür, Rusların çayına gider, kaynattıklarını bilmeyerek içerse günahı bize olur.”[45]

Karçınzade, Krasnavodski-Aşkabat-Buhara-Aşkabat-Krasnavodski yolunu takip ettikten sonra Krasnavodski’de gemiye binerek, on sekiz saatlik bir yolculuktan sonra tahminen 24-25 Mart 1903 günlerinde Bakü’ye varır. Karçınzade, notlarında Bakü’ye hangi gün ulaştığından ve buradan ne zaman ayrıldığından bahsetmemektedir. Sadece Bakü’de iki gün kaldığını aktarmaktadır. Bundan dolayı da, daha önceki gezi yerlerinde verdiği tarihler üzerinden tahmin yürütmek mümkündür. O, Zilhiccenin on beşine rastlayan Pazar günü (H. 1320-15 Mart 1903) Aşkâbâd’dadır.[46] Oradan Salı günü, yani Zilhiccenin 17’sinde Buha-

[43] *a.g.e.,* s. 188-189.
[44] *a.g.e.,* s. 218.
[45] *a.g.e.,* s. 222.
[46] *a.g.e.,* s. 223.

ra'ya hareket eder (17 Mart 1903). Yolculuk yirmi dört saat sürer ve 18 Zilhicce 1320 (18 Mart 1903) tarihinde çarşamba günü Buhara'ya varır.[47] Buraya gelişinin üçüncü gününde (20 Zilhicce 1320-20 Mart 1903) Cuma namazını kılarak Aşkâbâd üzerinden Krasnavodski'ye geri döner.[48] Bu kentler arasındaki gidiş yolculuğu 48 saat sürdüğünden dönüş için de aynısını düşünmek mümkündür. Dolayısıyla 22 Zilhicce 1320 - 22 Mart 1903 tarihinde Karçınzade artık Krasnavodski'dedir. Buradan da on sekiz saatlik bir deniz yolculuğundan sonra Bakü'ye gelir. Yoldaki rötarlar da hesaba katılırsa en geç Martın 24-25'inde Karçınzade'nin Bakü'de olduğunu söylemek mümkündür.

Karçınzade'nin Bakü'de ilk işi yerleşmek için bir otel bulmak olur. "*Nikolayoskovi namlı yerden geçen Dadaşyova caddesinde yerleşen ve İsmail Mehmedof'un icaresinde bulunan bir otele yerleşir*."[49]

20. yüzyıl başlarında Bakü'de bulunan otellerle ilgili yeteli çalışmalar bulunmadığından, Karçınzade'nin yerleştiği oteli belirlemek mümkün olmamaktadır. Sadece bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. 20. yüzyılın başlarında Bakü'de çok sayıda otellerin bulunduğu bilinmektedir. Gılman İlkin, *Bakı ve Bakılılar* adlı çalışmasında bu oteller ile ilgili kısa bilgiler aktarmaktadır. Fakat bu bilgiler arasında Karçınzade'nin yazdıklarına yakınlık gösterenler yoktur. Bundan dolayı da Karçınzade'nin aktardığı bilgileri aşağıdaki şekilde okumak mümkündür: "Nikolayoskovi" aslında "Nikolayevski" okunmalıdır. Zira 20. yüzyılın başında Bakü'de bulunan ana caddelerden biri bu adı taşımaktaydı. Sonralar bu cadde Parlaman caddesi, Komunist caddesi isimlerini almıştır. Günümüzde ise bu caddesi İstiklal ismini taşımaktadır.[50] Dadaşyova adında bir cadde ismine ise kaynaklarda rastlanmamaktadır. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın ilk yarısı Bakü'nün sosyal hayatından, mimarisinden bahs eden araştırmalarda, yine bu dönemle ilgili yayımlanan takvimlerde, bilgi kitapçıklarında Bakü'de böyle bir cadde ismi ile karşılaşılmamaktadır.[51]

Karçınzade'nin bahs ettiği bölgede Bakü zenginlerinden Hacı Hacıağa Dadaşov ve Şıhali Dadaşovların kervansarayları, otelleri bulunmaktaydı ve buralara daha çok İran ve Orta Asya'dan gelen misafirler yerleşirlerdi.[52] Örneğin, Dadaşovların Karçınzade'nin bahsettiği yerde yerleşen Metropol isminde oteli

---

[47] *a.g.e.,* s. 225.
[48] *a.g.e.,* s. 230.
[49] *a.g.e.,* s. 231.
[50] Gılman İlkin, *Bakı ve Bakılılar,* Bakı 2006, s. 381.
[51] Bu konuda bkz.: Şamil Fatullayev, *Gradostroitelstvo Baku, XIX-nachala XX vekov,* İnstitut Arkhitekturı i İskusstva Akademi Nauk AzSSR (İAiİ), Baku 1978; *"Баку и его районы" 1913 года, справочный ежегодник,* Издание М. С. Шапсовича, Баку 1913; İlkin, *a.g.e.,* s. 379-382; Manaf Suleymanov, *Eşitdiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim,* Bakü 1987.
[52] İlkin, *a.g.e.,* s. 114.

bulunmaktaydı. Gazinosu bulunmayan tek otellerden olan Metropol oteli, Dadaşovlar tarafından kiraya verilir ve oradan gelen paralar kimsesizler için bankalarda açılan hesaplara aktarılıyordu.[53] Müslüman geleneğine bağlı olan Karçınzade bu ve bu bölgede buna benzer otelde kalmış ve Dadaşyova Cadde ismini de muhakkak ki Dadaşovların otelinde kalması ile karıştırmaktadır.

Karçınzade'nin Bakü ile bilgiler aktarmaya başlarken Bakü adı yerine sık sık Badkuye tabirini kullanması dikkatleri çekmektedir. Eski Yunan ve Latin yazarlarının eserlerinde Bakü ismine rastlanmamakla beraber, X. yüzyıl Arap kaynaklarında ve sonraki dönem yabancı kaynaklarda Bakü isminin farklı yazılış şekillerine rastlanmaktadır. Bakü tarihinin önemli araştırmacısı Sara Aşurbeyli, *Bakı Şehrinin Tarihi (Ortaçağ dönemi)* isimli eserinde bu konuya değinmektedir. Aşurbeyli, eserinde ortaçağ boyunca Bakü için kullanılan çeşitli tabirleri göstermektedir. Şöyle ki, değişik dillerde bulunan kaynaklarda Bakuh, Bakuye, Badkuye, Baku, Badkube, Badku vb. isimler geçmektedir. Bu isimler rüzgârlı yer, rüzgârlı tepe, tepelik yer veya yanar petrol ve gaz kaynaklarından dolayı Ateşe tapanların kullandığı tabirle "Boq-allah şeheri, allah yeri" anlamlarını taşımaktadır.[54] İslam Ansiklopedisi'ne "Bakü" maddesini yazan Mirza Bala, yukarıda geçen anlamların bir kısmını tekrarlamakla beraber bunlara yenilerini de eklemekte ve onların eleştirisini yapmaktadır: rüzgârın doğduğu yer, ebedi ateşler, ada, Beykent, Beyköy, Bey-İl (zengin ülke).[55] Birçok dilde, kaynaklardaki değişik kullanım şekillerinden dolayı Bakü isminin farklı anlamları açıklanmış ve bu çeşitlilik günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Karçınzade de, Bakü'ye ziyareti sırasında kullanımına devam eden isimlerden biri olan Badkuye tabirini kullanmaktadır.[56]

Petrolün ve gazın Bakü'nün gelişiminde oynadığı önem de Karçınzade'nin dikkatini çekmekte ve temas edemeden geçemeyeceği konular arasında yer almaktadır. Karçınzade, bu konuya, o günler için yaygın olan bir yanlışı düzelterek başlamaktadır: *"Cihanın her tarafına sevk edilmesinden dolayı ismi herkesçe malum olan Batum gazının madeni Batum'da değil, Acemlerin hafiflikle Baku*

---

[53] "Nizami Müzeyini Hacıağa Dadaşov Tikdirib", *Musavat gazetesi,* 22.05.2009

[54] Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Sara Aşurbeyli, *Bakı Şeherinin Tarixi, (Orta Esrler Dövrü)*, Avrasiya Press, Bakü 2006, s. 48-51.

[55] Mirza Bala, "Bakü", *İslam Ansiklopedisi*, 2. cilt, Beşinci Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı, Devlet Kitapları, İstanbul 1979, s. 259.

[56] Bakü isminin değişik şekilde kullanımı tartışmasına son verirken bir ihtimal üzerinde durmakta da fayda vardır. Badkuye [Id,;]hf] ve Badkube [If,;]hf] isimlerinin eski alfabeyle yazılışında sadece bir nokta farkı ([d]-[f]) bulunmaktadır. Karçınzade'nin, eserinin sonunda yaptığı, baskı aşamasında hataların bulunduğu uyarısını dikkate alırsak, basım veya eserin yeni alfabeye aktarımı aşamasında Baku ismiyle ilgili de bir hatanın olabileceğine ihtimal vermek mümkündür. Yani Badkube yanlış olarak Badkuye dönüşmüş/ dönüştürülmüş de olabilir.

tabir ettikleri Badkuye şehrindedir".[57] Dönem olaylarını incelenmesi Karçınzade'nin bu açıklamasında haklı olduğunu göstermektedir. Batum'da petrol ve gaz kaynağı olmadığı halde, nasıl oluyor da oradan dünyaya bu madenler gönderiliyor ve Batum ismiyle etiketlenmekte ve tanıtılmaktaydı?

19. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başları, önceki yıllara göre Bakü'de petrol üretiminin artış gösterdiği dönemlerdir. Örneğin, 1872'de Bakü'den 1.5 milyon pud petrol çıkartılıyorduysa, 1900 yılında bu rakam 661 milyon puda ulaşmıştı. Bu da Rusya'da çıkartılan petrolün %95'ini oluşturuyordu.[58] Bundan dolayı da daha önce Hazar denizi ile yapılan taşımacılık yeterli bulunmamış ve Karadeniz kıyısında bulunan Batum limanına demir yolu ve petrol boru hattı ile taşımacılık üzerinde durulmuştur. Bu amaçla da ilk olarak 1883 yılında Bakü-Batum demir yolu, 1887 yılında yapımına karar verilen, 1897-1906 yıllarında inşası bitirilen ve 1907 yılında çalışmaya başlayan Bakü-Batum petrol kemeri çekilmiştir. Petrol taşımacılığında ulaşımı kolaylaştırmak için yapılan bu yeni hatların açılmasında özellikle "Nobel Kardeşleri Şirketi" önemli rol oynamaktaydı.[59] Batum, Bakü'den gelen demir yolu ve petrol boru hattının bitiş noktasında yer aldığından, üzerinden yurt dışına petrol ihraç edilen önemli bir liman kendi idi. Bakü'den buraya taşınan petrol, buradaki petrol rafinesinde işlenir ve etiketlenerek dünya pazarına sunulurdu. Bakü petrolünün, gazının dünyada Batum gazı gibi tanınmasının esası bu temele dayanmaktadır.[60]

Karçınzade, petrol konusuna devam ederken sonraki aşamada, petrolün Bakü'nün gelişimindeki rolü ve o dönemde çıkarılan petrolle ilgili istatistikler de aktarmaktadır: *"Burası vaktiyle on iki bin nüfuslu, küçük bir kasaba iken gaz madeninin keşfiyle ihracına başlandığı tarihten itibaren büyümeye ve gelişmeye yüz tutmuştur. Nüfusun yüz bine yaklaştığını söylediler. Yirmi beş büyük kaynaktan geceli gündüzlü üretilen gazın miktarı senede yirmi bir milyon yüz bin "hekto-*

---

[57] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 231.

[58] Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, İstanbul 2007, s. 37.

[59] İlkin, *a.g.e.,* s. 139-140, 152-153.

[60] Bakü petrolünün, gazının Batum üzerinden dünyaya sevkinde ortaya çıkan "Batum gazı" tabirine dönemle ilgili çeşitli araştırma ve edebi eserlerde rastlamak mümkündür. Aşağıdaki örnekleri vermekle yetiniyoruz: "-Altı teneke gazıya(ğ) ... üstü develi... Batum gazı... Nihayet işaretleri gösterdi. Siz gelmeseniz, 5-10 dakika kadar gelmeseniz burayı yakacaklardı" dedi (Cezmi Yurtsever, *Kamavorlar: Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Katliamlar...,* Çukurovalı Yayınları, Adana 2003, s. 219); "Süleyman ağa eline Batum gazı tenekelerinden çıkarılmış bir kapak aldı, kuvvetle vurmağa başladı. Her vuruşunda kirpi, başı dikenli derisinin içinden yarı uzanmış, sıçrayıp duruyordu." (Mes'ud Cemil, *Tanbûrî Cemil'in Hayatı,* Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002, s. 38); "Bir çuval un 110 kuruş, bir okka ekmek 55, simit ekmeği 45 paraya satılacaktır. Bir sandık (iki teneke) Batum gazı 39-40, Amerikan ve Romanya gazı ise 36 kuruş olup bakkal tenekeye 3 kuruş ekleyerek satabilecektir". (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* Cilt 3, Bölüm 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 523).

litre"ye ulaştığından dünyada mevcut petrol membalarının en zengini sayılmaktadır".[61]

Karçınzade'nin ifade ettiği gibi, petrol üretimi Bakü'nün çevresini olumlu yönde değiştirmiştir. Eski bir yerleşim yeri olan Bakü, 1840'da Hazar vilayetine bağlandı. Daha sonra da Şamahı vilayetine bağlı kaldı. 1859 yılında Şamahı'nın depremden zarar görmesi üzerine vilayet merkezi Şamahı'dan Bakü'ye taşındı. Hem vilayet merkezi olması, hem de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren petrol üretimindeki hızlı artış, Bakü'yü bölgenin, aynı zamanda da dünyanın önemli petrol ve sanayi kenti durumuna getirdi. 19. yüzyılın ortalarında 14 bin olan kent nüfusu Aralık 1904 yılında 266 bine ulaştı.[62] Petrol üretimindeki hızlı artışta 1872 yılında elle kuyu kazma yerine teknoloji kullanılarak kazma usulüne geçme esas rol oynamıştı. Eğer 1872 yılında teknoloji kullanılarak yeni usulle kazılan 2 kuyu var idiyse, 1878 yılında sayı 301'e ulaştı, üretim ise 9.895,123 puda yükseldi".[63] Petrol üretimindeki bu yükseliş yabancıların da dikkatini çekti ve Bakü'ye yatırım yapmalarını teşvik etti. 1890 yılında Bakü'de 6 İngiliz, 3 Fransız, 2 Alman, 2 Belçika ve 1 Yunan şirketi vardı.[64] Hem yabancı yatırımdaki artış, petrol çıkarma yasalarındaki değişiklikler, hem de teknolojideki gelişmeler sonucudur ki 1901'de Bakü, dünya petrolünün yarısından çoğunu, bütün Rusya petrolünün ise %95'ini sağlıyordu. 1.2 milyon ton gazyağı da yurt dışına satılmaktaydı.[65]

Kısa dönemde hızlı bir büyüme yaşayan, sanayi şehrine dönüşen Bakü, bir taraftan yabancı yatırımcıların ve diğer taraftan da işçilerin akımına uğrayan bir şehir görünümündeydi. Karçınzade'nin de ifadesiyle "*Türk, Acem, Çerkez, Gürcü, Rus, Ermeni, Yunanlı ve emsali muhtelif unsurlar burada oturmaktaydılar ve bundan dolayı da şekavet pek ziyadedir. Her gün eksik olmayan katl, vurma, yaralama, hırsızlık gibi cürüm ve cinayetin önünü almakta aciz kalan Ruslar askeri idareyi gün-be-gün şiddetlendirmektedirler".*[66] Karçınzade, Bakü'de yaşanan katl, vurma-yaralama, hırsızlık gibi cürüm ve cinayetlerle ilgili çok olaylar dinlemiş veya bu tür olaylara çok rastlamış olacak ki, eserinin Bakü notlarının son kısmında bu konuya bir daha dönmüş, bu sefer Bakü gençlerinin kabalıklarını Konya gençlerinin yaptıklarıyla kıyaslıyor. Ona göre, *"Konya delikanlıları mertliklerini göstermek niyetinde, Badkuye gençleri arasında sefihler ise gasp, çapul ve rezillik peşinde oldukları için aralarında büyük fark vardır. Ahlaksızı, eşkıyası*

[61] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 231.
[62] Karagür, *a.g.e.,* s. 15, 158.
[63] İlkin, *a.g.e.,* s. 129.
[64] İlkin, *a.g.e.,* s. 130.
[65] Karagür, *a.g.e.,* s. 40.
[66] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 321.

pek ziyade olan bu rahatsız memleketten varışımın ikinci günü, gurub vaktinden sonra ...ayrıldım."[67]

Vilayet merkezi olma, hızlı büyüme, maddi ve kültürel zenginleşme, sanayi kendi olma yanında Karçınzade'nin anlattığı bir yaşamı da Bakü'ye "kazandırmıştı". Bu "kazanım" Bakü'de başıbozuk bir kitlenin oluşmasıydı. Daha "XIX. yüzyılın 50'li yıllarında Bakü'de cinayetkarların ve sefillerin sayı o kadar artıyor ki, şehir yönetimi onları zorla gemiye bindirip, şehirden uzaklaştırmak zorunda kalıyor".[68] Gılman İlkin, *Bakı ve Bakılılar* eserinde bu konuya, "Bakı Qoçuları" başlığı altında geniş yer ayırmaktadır. İlkin, bu konuda aşağıdakileri yazmaktadır: "Petrol zenginleri kendilerini ve mallarını korumak için yanlarına silahlı adamlar (goçular) almaktaydılar. Petrol sanayii geliştikçe bu insanlara ihtiyaç da artmaktaydı. Her petrol firmasının, her bir zenginin silahlı adamları vardı. Petrol zenginlerinin paralarıyla rahat ve zengin bir hayat kazanan bu silahlı adamlar, daha sonra bağımsız güç haline geliyorlardı. Bu silahlı adamlar onun-bunun siparişi ile adam öldürür, sokakta insanların şereflerine dokunan hareketlerde bulunuyor, para kazanmak amacıyla zenginleri kaçırırlardı. Özellikle bayanlar bu silahlı adamlardan korktuklarından sokağa çıkamaz olmuşlardı. Bayanlara söz atmakla yetinilmiyor, bayanların giydikleri uzun topuklu ayakkabılar hoşlarına gitmediğinde sokak ortasında bayana ayakkabısını çıkarttırırlardı".[69]

Bakü sokaklarında silahlı adamların yaptıklarını şahsen gören şair Mirze Elekber Sabir durumu "Bakı Pehlivanlarına" isimli şiirinde şöyle aktarmaktadır:

Könlüm bulanır kuçədə cövlanını görcək,

Nitkim tutulur hərzəvü hədyanını görcək.

Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,

Qəlbim alışır beldəki patranını görcək.

Baxdıqca revolverinə əndamım olur süst,

Bağrım yarılır xəncəri-bürranını görcək.[70]

Azerbaycan'ı ziyaret eden pek çok seyyahın dikkatini çektiği gibi, Bakü'nün Ateşgâh ziyaretgâhı,[71] buraya ziyarete gelen Zerdüştiler Karçınzade'nin de dikkatini çekmektedir. Karçınzade mabetle ilgili şunları yazmaktadır: *"Fars-ı Ka-*

---

67 Karçınzade, *a.g.e.,* s. 236.
68 İlkin, *a.g.e.,* s. 111.
69 İlkin, *a.g.e.,* s. 325.
70 Mirzə Ələkbər Sabir, *Hophopnamə,* I. Cilt, Bakü 2004, s. 69.
71 Azerbaycan'da bulunmuş, seyahatname ve eserlerinde Ateşgâh'ı anlatan seyyahlar ve anlatıları için bkz.: İlkin, *a.g.e.,* s. 91-99.

dim mezhebine tabi ateşe tapanların kutsallaştırdıkları Badkube şehrinde elan dahi bir Mecusi mabedi vardır. İran'da oturan Zerdüştiler her sene bu memlekete gelip bu modası geçmiş özel yerlerini ziyaret ediyorlar. Bu kavime "Kiber" namı verilmektedir."[72]

Bilindiği gibi Ateşperestlik (Zerdüştilik) M. Ö. VI. Yüzyılda uygar dünyanın önemli bölgelerinden olan Mezopotamya'nın doğu bölgesinde, eski Pers dininin reform edilmesiyle kurulmuştur. Ateşe tapma (ateşperestlik) olarak ifade edilen bu inanç, ateşi kutsal bir güç olarak kabul etmek, ona sahip olmak, ateşin insan hayatındaki önemini tartışmasız kavramak ve onu korumanın zorluğu şeklinde açıklanmaktadır.[73] İyilik tanrısı Ahuram Mazda [Hürmüz], kötülük tanrısı Ehriman ile evrensel bir kavgaya tutuşmuştur. Her iyi insanın görevi, bu kavgada Işık'ın (ateşin) yanında yer almaktı ve Ahura Mazda'nın Zerdüşt tarafından aktarılan buyruklarına uymaktı. Bu mücadelede Ahura Mazda kötüleri silip süpürecek, zaferini ilan ettiğinde ise dünyanın sonu gelmiş olacaktır. Bu mücadelede insanca olduğu kadar tanrısal ve meleksi nitelikler taşıyan Işık (ateş) güçleri, sonsuza dek bu zaferin tadını çıkaracaklardır.[74] Bu inancın çeşitli şekilleri eski Roma, Yunan, Hindistan ve İran gibi ülkelerde yayılmıştır. Azerbaycan'da da ateşe tapma asırlarca devam ederek önemini korumuştur.

Petrol ve doğal gaz yataklarının zengin olduğu Azerbaycan'ın, Hazar gölü kıyısındaki Apşeron yarımadası üzerinde antik çağlardan beri devam eden çok sayıda gaz sızmasının yaşandığı bilinmektedir. Yer altındaki gaz basıncının dengesini sağlamak üzere yer üstüne fışkıran bu gazlar, havanın oksijeni ile birleştiğinde alev almakta ve çağlar boyu sürekli yanmaktadır. Söz konusu ateşten dolayı bu bölgeler Zerdüştiler/ateşe tapanlar için ritüel (dinsel uygulama) merkezleri haline gelmiştir. Hatta bölgede ateşin çokluğu nedeniyle, araştırmacılar Azerbaycan için ateş ülkesi anlamına gelen "odlar ülkesi" adını kullanmaktalar.[75]

Ateşgâh, Mecusi de denilen ateşe tapanların mabedi, ibadetgâhıdır. İran, Hindistan ve Afganistan'da olduğu gibi Azerbaycan'ın da çeşitli bölgelerinde ateşgâhlar mevcuttur. Bu tür mabetlere Azerbaycan'ın Bakü, Şamahı, Salyan gibi merkezlerinde rastlamak mümkündü. İslam dininin Azerbaycan'da yayılması ve insanların bu dini kabul etmesiyle ateşe tapanların mabetleri önemini kaybetmiş olsa da, 15. ve 19. yüzyıllarda Azerbaycan'la Hindistan arasında tica-

---

[72] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 231.
[73] Karagür, *a.g.e.,* s. 18.
[74] William H. McNeill, *Dünya Tarihi,* İmge Yayınları, 13. baskı, Ankara 2008, s. 106.
[75] Tülin Çoruhlu, "Azerbaycan'da Bir Ateşgâh", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü, Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan,* Editörler: Yaşar Çoruhlu, Nalan Türkmen, Nuri Seçgin, Anıl Yılmaz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006, s. 270.

ri ilişkilerin gelişmesine paralel olarak ateşe tapan Hintli tüccarlar tarafından yeni mabetler kuruldu. Bu mabetlerde dini ayinler yapılır ve kurbanlar kesilirdi. Hatta ölen Hintlilerin cesetleri buradaki "kutsal ateş"te yakılıyordu.[76]

Karçınzade'nin Bakü'de bulunduğu 1903 yılında Surahanı'daki Ateşgâh bomboştu ve Rus hükümeti burada ibadet etmeyi yasaklamıştı. Fakat yine de yılın belli dönemlerinde ateşe tapanlar burayı ziyaret ederlerdi. Karçınzade'nin notlarından bu mabedi ziyaret edip etmediği anlaşılmamaktadır. Bu konuda aktardıkları ya gezi öncesi yaptığı hazırlıklara veya Bakü'de duyduklarına dayandığı izlenimi uyandırmaktadır.

Yukarıda anlatılanlardan da görüldüğü üzere, Bakü'deki Ateşgâh'ı sadece İran'dan değil, Hindistan'dan ve Afganistan'dan da ziyaret edenler vardı. Ziyaretçiler arasında Hindistan'ın kuzey bölgesinden gelen Sihler kavmi özellikle seçilmekteydi. Karçınzade'nin "Kiber" dediği kavim Sihler kavminin, isim değişikliğine uğramış şekli veya buraya ziyarete gelen diğer kavimlerden birinin ismi olmalı.

Karçınzade, Bakü'de bulunduğu iki gün zarfında gözlemledikleriyle "eski" ve "yeni" Bakü'yü kıyaslama şansı da bulmaktadır. Burada "eski Bakü" tabirinden kastedilen, İçerişehir adı da verilen ve kale duvarlarıyla çevrili Bakü'deki ilk yerleşim yeridir. "İçerişehir" denilen eski Bakü tepede kurulu olup etrafı surlarla çevrilidir. Burada bulunan Kız Kulesi, Şirvanşahlar Sarayı, Adalet Sarayı (Divan Han) ve Cuma Meşhed Minaresi olmak üzere Ortaçağ ve XVIII. yüzyıl cami, saray ve türbeler önem taşır. Zamanla şehir gelişerek ve büyüyerek kale duvarları dışına taşmıştır. "Eski Bakü" kale duvarları içinde kaldığı için buraya "İçerişehir" denilmiştir.

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren petrolün getirdiği zenginlik, bunun doğurduğu modern şehirleşme ve nüfusun artmasıyla yerleşimin kale dışına taşması "Yeni Bakü"yü ortaya çıkarmıştır.[77]

Karçınzade, "yeni Bakü"yü *"mamur mahalleler, yüksek binalar, güzel caddeler, latif meydanlar"* şeklinde tarif etmektedir. "Eski Bakü" ise *"yenilenmeyen dar sokaklardan, büküntülü olduğundan, yoluyla güneş görmediğinden dolayı kuruyamayan rutubet, nişadır ruhu gibi kötü kokudan"* oluşmaktadır. "Eski Bakü"nün içinde sonralar yapılan "büyük binalar", "sevimli evler" de bulunmaktadır. Fakat, Karçınzade'ye göre, eskinin aksaklıkları yenilerin, modern yapıların özelliklerini kaybettirmektedir.

---

[76] Aşurbeyli, *a.g.e.,* s. 316-317.
[77] "Eski Bakü" ve "Yeni Bakü"nün tarihi, sosyal hayatı, mimari yapıları ile ilgili daha geniş bilgi için Karagür'ün, Aşurbeyli'nin, İlkin'nin, Süleymanov'un yukarıda adı geçen çalışmalarına bakılabilir.

Karçınzade'nin Bakü'de bulunduğu dönem burada tüm alanlarda eski ile yeninin, muhafazakârlık ile modernitenin karşılaştığı, beraber yürüdüğü, mücadele ettiği bir dönemdir. Bu durumdan dolayı Karçınzade, kale duvarına oyup yerleştirilen aslan heykellerini dile getirerek eski yeni mücadelesini aşağıdaki şekilde anlamlandırmaktadır: *"Burç ve surları muntazaman mevcut bu büyük kalenin ana meydana açılan kapısının iki tarafına oyulup yerleştirilen arslan heykelleri, karşılıklı kaldırdıkları yalın kılıç ile 'Medeniyet alâmeti denilen nesneyi içeriye bırakmayacağız' taassubunu kükreyerek anlatmaktadırlar".*[78]

Karçınzade'nin XX. yüzyıl başlarında Bakü'de gözlemlediği bu eski-yeni mücadelesini kim kazandı dersiniz? Bu sorunun cevabını da aynı yüzyılın son dönemlerinde Bakü'yü ziyaret eden başka bir Türk tarihçisi-"seyyahı" İlber Ortaylı'dan dinleyelim: "Kaleiçindeki Ortaçağ ve XVIII. yüzyıl yapılarının bazıları, yerini XIX. yüzyılın taş konaklarına ve burjuvazinin yaşadığı apartmanlara terk etmiştir. Bu yapılaşma sur dışına da aynı şekilde taşmış; lakin Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok şehrindeki yapılanmaların aksine Bakü'nün surlarına dokunulmamış".[79]

Karçınzade Bakü ile ilgili gözlemlerini aktardıktan sonra, dönemin petrol zengini Hacı Zeynelabidin Tağıyevle görüşünü ve bu görüşteki tartışmaya eserinde geniş yer ayırmaktadır. Yazar, Tağıyev'i, Bakü'de buhar ile çalışan un değirmenleri, bez, patiska ve ipek kumaşlar dokumaya mahsus birçok fabrikalara sahip Rusya'da milyoner olan bir zât gibi tanıttıktan sonra, onu ve çalıştığı mekânı şöyle tarif etmektedir: *"Takriben elli yaşlarında, gayet düşünceli, zekidirler. Türkçe, Farsça, Rusça konuşuyorlar. Pazarın iskeleye yakın ve değerli yerinde yaptırdığı ticarethane ve banka dairesi, değil Badkuye'de, Avrupa'nın en büyük şehirlerinde bile seçkin binalardan sayılır. Hesap memurlarına mahsus daireler ve kalemler alt katta olup ikinci katı ikametine hasretmişlerdir. Her ne vakit evinden çıkarsa, bu büyük binanın üst katında birkaç saat vakit geçiriyor."*[80]

Karçınzade'nin görüştüğü Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Azerbaycan'da dönemin önemli petrol zenginlerindendir. Okuma yazma bilmemesine rağmen küçük yaşta iş hayatına atılmış ve satın aldığı topraklardan petrol çıkmasıyla servet sahibi olmuştur. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Azerbaycan'da milli sermayenin gelişmesinde rol oynamış ve bu dönem Azerbaycan ekonomisine katkılarıyla damgasını vurmuştur. Faaliyeti sadece ekonomik hayatla sınırlı kalmamış, dönemin kültürel hayatında da ismini duyurmuştur.

---

[78] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 232.

[79] İlber Ortaylı, *Eski Dünya Seyahatnamesi,* Aşina Kitaplar Yayınları, Ankara 2007, s. 144-145.

[80] Karçınzade, a.g.e., s. 232.

Aşağıya aktarılanlar onun faaliyetinin sadece bir kısmını oluşturmaktadır: 1883 yılında Bakü'de ilk tiyatro binasını yaptırdı; 1895 ve bazı kaynaklara göre 1896 yılında Merdekân'da Bağcılık Okulu'nu açtı ve bununla da Bakü'nün yeşillendirme faaliyetlerine başlandı; 1889 yılında atların kullandığı demir nakliye yolunu (konka) faaliyete geçirdi; 1901 yılında mühendis Lindley'i Londra'dan çağırıp Bakü'ye su getirmek için kaynak araştırması yaptırdı ve maliyeti 25 bin manat olan Şollar-Bakü Su Kemeri'nin inşaatını 1916 yılında tamamlattı; 1901 yılında Bakü'de Müslüman Kız Okulu'nu (Aleksandryevski Kız Okulu) açtı; 1905 yılında Müslüman Hayriye Cemiyeti'ni kurdu, çok sayıda öğrenciyi maddi desteğiyle yurt dışına gönderip onlara eğitim bursları verdi, eğitim kurumlarına yardımlarda bulundu.

1897 yılında Kafkasya'da önemli gazetelerden olan Kaspi gazetesini satın aldı ve ayrıca Hayat gazetesi, Füyuzat gibi dergilerin yayımlanmasını sağladı. Alimerdan Bey Topçubaşov, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Bey Ağayev gibi dönemin önde gelen aydınlarını, fikir adamlarını bu yayınların başına getirdi. Kuran'ı Azerbaycan diline çevirttirmesi de yine halk tarafından unutulmaz bir faaliyetidir.[81]

Tağıyev'in ilgi alanı Azerbaycan'ın ekonomik ve kültürel hayatıyla sınırlı kalmamıştır. O aynı zamanda İran, Mısır, Osmanlı, Hindistan, Kırım, Buhara gibi Müslümanların yaşadıkları ülkeler ve bölgelerdeki siyasi, ekonomik, kültürel gelişmelere de ilgi duymakta, yardımlarda bulunmaktaydı. Örneğin, Tağıyev, İran'daki Reşidiye medresesine 5500 manat, Sadat medresesine 8400 manat, Tahran mescidinin tamiri için ise 12565 manat yardımda bulunmuş, yine İran'da yayımlanan Farsça Heblü'l-Metin gazetesine abone olup her sayısından 500 adet Kerbela, Necef ve diğer dini merkezlerde eğitim gören öğrencilere parasız dağıtılmasını sağlamıştır.[82] Osmanlı devletindeki gelişmeleri yakından

---

[81] Petrol zengini, yani bir kapitalist sayıldığından Sovyetler Birliği döneminde Tağıyevle ilgili çalışmalar yapılmamıştır veya birçok çalışmada Tağıyev'in düşman görünümü yaratılmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Tağıyevle ilgili yazılanlar ve ailesinin çektiği zorluklarla ilgili Sovyetler Birliği'nin sonlarına kadar hayatta kalan tek kızı olan Sara Hanımla yapılan röportaj için bkz.: Neriman Heseneliyev, "Esrin Yaşıdı İle Görüş", *Azerbaycan Dergisi,* sayı 12, Bakı 1989, s. 144-165. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra ise Tağıyevle ilgili çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Sadece Azerbaycan'da değil, Türkiye'de de bu konuda eserlerin yayımlandığı görülmektedir. Azerbaycan'da bu konuda yayımlanan eserlerden bazıları için bkz.: Manaf Süleymanov, *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, Bakü 1996; aynı yazar, *Neft Milyoncusu*, Bakü 1996; aynı yazar, *Eşitdiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, Bakü 1987; Mahmut İsmail-Marat İbrahimov, *El Atası,* Bakı 1994; Gılman İlkin, *Bakı ve Bakılılar,* Bakı 2006, s. 234-243. Türkiye'de yayımlanan eserler için bkz.: Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, İstanbul 2007, s. 48-61; Okan Yeşilot, *Tagiyev,* İstanbul 2004.

[82] Yeşilot, *a.g.e.,* s. 90-91; *Hacı Zeynalabdin Tağıyev,* ed. Abülfez Haşimoğlu, Ekrem Bağırov, Paşa Elioğlu, Bakü 1993, s. 43.

takip eden Tağıyev, İstanbul'da mülk satın almış, 25 Şubat 1914 yılında diğer bir Azerbaycanlı zengin Musa Nağıyevle beraber Edirne'de inşa edilen Darüleytam'a beşer bin manat yardımda bulunmuştur. İstanbul'daki büyük Laleli yangınından sonra sokakta kalanlar için Teyyare apartmanlarını (bugünkü Merit oteli) inşa ettirdi.[83] Aynı zamanda Harikülzedeler (Yangın Mağdurları) sokağının ve bu sokaktaki bütün binaların tamirini de yaptırmıştır.

Tağıyev, özellikle Osmanlı devleti ve Padişah II. Abdülhamid'e ilgi ve alaka duymaktadır. Şöyle ki, Tağıyev, Ahund Muhammed Kerim Ağa'ya Azerbaycan Türkçesine tercüme ettirdiği Kuran-ı Kerim'i 4000 altın değerinde taşlarla süsleyerek Ahund Yusuf Ziya Talipzade aracılığıyla Sultan II. Abdülhamid'e hediye olarak gönderir.[84] Aynı zamanda da, Sultan II. Abdülhamid'den eğitim alanında aşağıdaki yardımları ister:

"1. Şimdiye kadar Kafkaz Türkleri yazışmalarında hep Farsçayı kullanmışlar. Bundan sonra Farsçanın yerine ana dilimiz olan Türkçenin kullanılması ve geliştirilmesi;

2. Bilûmum mektep kitablaramızın Osmanlı Türkçesi ile yazılması;

3. Mekteblerimizin programının Osmanlı Maarif programına göre yapılması.

4. Merkezi idaresi Bulgaristan'ın Varna şeheri ile İran'ın Urmiye şeherlerinde bulunan "Ermeni-Amerikan ve Ermeni-Protestan Komite-i Muzırrasının Kafkaz ve Azerbaycan Türklerini Hilafet makamına bağlılıktan ve mukaddes gaye olan İslam ittihadından uzaklaştırmak için Arapça, Türkçe, Farsça ve Kürtçeye vakif olan Ermeniler tarafından Kafkaza zararlı neşriyyatlar sokulmaktadır. Bunları bir an önce tesirsiz hale getirmek ve Kafkaz Müslümanlarını etkilemelerini önlemek için karşı neşriyyatta bulunulması;

5. İran'a, Mısır'a ve Avrupa'ya ferarilik edip, oralarda tutunamayarak Kafkaz'a dönmek isteyenlere izin verilmemesi;

6. Mektep müdirleri ve öğretmenlerin Osmanlı hükumetinin de uyğun görmesi ile İstanbul'dan tedarük edilmesi;

7. Dini kitapların tefsirleri, peygamberimizin hadisleri, ahlaki kitaplar ve bu konulardakı yararlı tamimlerin yayımlanması".[85]

[83] Yeşilot, *a.g.e.,* s. 93.
[84] Yeşilot, s. 93.
[85] Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin 'Anadolu Türkleri'ne "Kardaş Kömegi (yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 64-65.

Osmanlı sultanının bu mektuba ne cevap verdiği bilinmemekle beraber, 1905 yılından itibaren Türkiye'den Azerbaycan'a öğretmenlerin, din adamlarının, dini yayınların geldiği görülmüştür.[86]

Tağıyev'in Müslüman ve Türk âlemine duyduğu ilgiyi onun hem bu ülkelerde yayımlanan gazeteleri takip etmesinde ve hem de Karçınzade ile yaptığı görüşmedeki konuşmalardan da anlamak mümkündür.

Bakü'ye gelen Karçınzade, Müslüman ve Türk âlemine ve özellikle de Osmanlı devleti ve Padişah II. Abdülhamid'e bu kadar ilgi duyan Tağıyevle görüşme kararına gelir ve kartını kapıcıyla Tağıyev'e göndererek görüşmek isteğini bildirir.

Tağıyev, Karçınzade'nin görüşme isteğini bekletmeksizin kabul eder ve aralarında görüşme gerçekleşir. Karçınzade içeri girdiğinde Tağıyev'in yanında kâtibi ve sekiz yaşlarındaki oğlu bulunmaktadır. Kâtip Tağıyev'in karşısında ve ayakta olduğu halde, gelen birçok gazete ve mektupları sıra ile okuyor, Tağıyev ise dinliyor.[87]

Yurt içi ve yurt dışından gelen gazeteleri ve mektupları takip etmeyi Tağıyev bir gelenek haline getirmiştir. Sabah ilk yaptığı işler arasında öncelikle bunlar gelmektedir. Neriman Nerimanov 1900 yılında yayımladığı "*Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Elli İllik Meişeti ve Cemaete Hidmetleri*" isimli eserinde Tağıyev'in günlük iş faaliyetini şöyle anlatmaktadır:

"Sabah saat 10'dan öğlen 2'ye kadar Hacı iş yerinde 30-40 kişiyle görüşüyor. Her gün Rus mirzesi Rus libasında ünlü gazeteleri okuyor ve arada sorular sorulur. Sonra Müslüman mirzesi İran'da, Osmanlı'da, Hindistan'da ve Mısır'da yayımlanan Türk, Arap ve Fars gazetelerini okur ve Hacı da dikkatli dinleyerek arada da fikirlerini söylüyor. Hacı politikaya, yani siyasi gelişmelere çok dikkat yetirir. Hacı'nın bu yaşında hafizasının iyi olmasına her kes şaşırmaktadır. Günde yaklaşık 10 tane gazete onun için okunur, bir gün sonra sorulduğunda hangi haberin hangi gazetede yayımlandığını yanlış yapmadan söyler. Bundan dolayı da Hacı döneminin siyasi, ekonomik, kültürel gelişmelerinden haberdardır. Sadece Türkçe değil, Rusça da medeniyet ve maarif konularında tartışmalar yapa bilmektedir."[88]

Tağıyev'in günlük iş faaliyeti ile ilgili benzer bilgiler, Ahund Yusif Talıbzade tarafından 1903 yılında Bakü'de yayımlanan *Servet ve Sehavetle Meşhur Cenab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Tercümeyi - Hali* adlı eserinde de yer almaktadır.[89]

---

[86] Yeşilot, *a.g.e.,* s. 94-95.
[87] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 232.
[88] Bkz.: *Hacı Zeynalabdin Tağıyev,* ed. Abülfez Haşimoğlu, Ekrem Bağırov, Paşa Elioğlu, Bakü 1993, s. 22.
[89] *Hacı Zeynalabdin Tağıyev,* s. 42..

Görüştüklerinde, Tağıyev'in yanında bulunan 8 yaşlarında oğlunun babasının isteği ile gelip Karçınzade ile görüşmesi ve Karçınzade'nin de Aşkabad'da eline geçirdiği gayet güzel ve fakat halkası ufak lâl yüzüğü onun parmağına taktığı yine notlar arasında yerini almaktadır. Böyle şeyler yanında zerreden sayıldığı halde terbiyeleri icabı reddetmeyerek övünçle kabul buyrulması emrini veren Tağıyev, mukabelende Karçınzade için Badkube'den Viyana'ya kadar birinci mevki şimendifer biletini alır.

Tağıyev'in tercüme-i haline baktığımızda bu yıllarda (1903 yılında) 8 yaşlarında bir oğlunun olmadığı görülmektedir. Tağıyevle ilgili yapılan çalışmalarda Tağıyev'in iki kez evlendiği belirtilmektedir. İlk evliliğini Zeynep Hanımla yapan Tağıyev'in bu evlilikten iki oğlu ve bir kızı olmuştur. Bu evlilikten olan büyük oğlu İsmail 1865, ikinci oğlu Sadık 1868, kızı Hanım ise 1871 doğumludur. İlk eşinin ölümünden sonra ikinci evliliğini meşhur General Balakişi Ereblinski'nin kızı Sona Hanımla yapan Tağıyev'in bu evlilikten ise üç kızı ve iki oğlu olmuştur. Bu evlilikten olan kızları Leyla 1898, Sara 1899, Süreyya 1904 yıllarında, oğulları Mehemmed 1900, İlyas ise 1905 yıllarında doğmuşlardır.[90] Bu bilgiler ışığında Karçınzade'nin 1903 yılında Bakü'yü ziyaretinde oğullarından sekiz yaşında olan birisi görünmemektedir. Eğer Karçınzade yaşını belirlemede bir yanlış yapmıyorsa, o zaman çocuğun Tağıyev'in oğlanlarından birisi değil, torunlarından veya başka birisinin çocuğu olduğunu söylemek mümkündür.

Tağıyev konuşmasına "Buhara malûmumuzdur, İran'ı nasıl gördünüz?" sorusuyla başlar. Çünkü Tağıyev Buhara'yla daha yakın ilgilidir ve oradaki gelişmeleri gazeteler dışında oradan gelenler vasıtasıyla daha kolay izleye bilmektedir.

Karçınzade, *"İran Orta çağ modelliğini korumak için daima bakışlarını ilk çağa çeviriyor. Bugünkü medeniyetin her türlü ilerleyişine karşı kayıtsız ve derin uykudadır"* cevabını verir.

Karçınzade, gözlemlerine dayanarak verdiği cevap karşısında Tağıyev'in üzülmesini onun İslamlık gayretine bağlayacaktır. Karçınzade'nin cevabı karşısında üzülen Tağıyev, İran için şunları düşünmektedir: *"Her kimden sual ettimse verdikleri cevap buyurduğunuzun aynısıdır. Muzafferiddin Şah Hazretlerinden beklediğimiz yenilik ümidi boşa çıktı. Şehit Şah*[91] *hiç olmazsa borca girmemişti.*

---

[90] Yeşilot, *a.g.e.,* s. 31.

[91] Burada Şehit Şah'tan kast edilen, Kaçarlar sülalesinden olan ve 1848 yılında İran tahtına oturan Nasreddin Şah'tır. Yabancı dil de öğrenerek Avrupa seyahatine çıkan Şah, İran'a Avrupa'da gördüğü modern kurumları yerleştirmek istedi. Reformlar yaparak çağdaş anlamda askeri eğitim kurumları açtı, Avrupa'dan askeri eğitmenler davet etti, telgraf sistemini kurdu. Yaptıklarından dolayı hatta onu İran'ın Deli Petro'su bile adlandıranlar oldu. Bu yeniliği istemeyip buna karşı çıkanlar-

Şimdi tahammüllerinin üstünde borçlu da oldular. İran'da beş yüz şah değişse faydası görülmeyecek, eski tas, eski hamamlıktan ne yazık ki kurtulamayacaklar. Bu köhne hükümeti kırıp yeniden kalıba dökmeyince işe yaramayacağı anlaşıldı".[92]

Tağıyev, bu tespitinden sonra, İran'dan yeni gelen Karçınzade'nin, İran yönetimini nasıl gördüğünü, şah ile vekillerin yüksek fikirlere meyil edip etmediklerini merak eder. Karçınzade, İran şahını ve vekillerini pek olumlu görmüştür: Ona göre, *"Şah hazretleri gayet halim selim, merhametli, şefkatli bir zattır. Vekillerin de zeki ve düşünceli olanları vardır. Fakat bu iyi niyeti, merhameti, şefkati, yenilik fikirlerini müçtehitlerin taassupla müdahaleleri mahvediyor. Eğer İran horluk toprağından silkinip kalkmak istiyorsa bu taassubu sona erdirmelidir."*[93] Tağıyev de Karçınzade'nin bu fikrine katılmaktadır. Ve ona göre de İran'da asıl sorun, "kırılarak yeniden kalıba dökülmesi lazım gelen cihet işte burasıdır".

İran konusu son bulup çay içmeye devam ettiklerinde Tağıyev, samimi muhabbet ve ciddi bir şekilde Karçınzade'ye şu hitapta bulunur: *"Osmanlılar! Sultan Abdülhamid Han Hazretlerinin değerini biliniz. Kuvvetli düşmanların devamlı saldırılarıyla şarkta ve garpta gerilemeye yüz tutan İslamiyet'in ezici gücünü harikulade zihin açıklığı ve kudreti ile canlandırmaya kesin kararlı olan o mukaddes koruyucunun şu sırada varlığının size Allah'ın bir lütfü olduğunu takdir etmekte anlayışsızlık ve nankörlük ediyorsunuz. Bu saygıdeğer, aziz varlık İslamiyet âlemini ölüm hastalığından kurtarmaya azmettikçe İslamlardan yardım yerine düşmanlık görüyor. Avrupa'ya firar eden terbiyesizler*[94] *de dinin koruyucusunu*

---

la mücadele etti. 1890 Mart'ında İngiliz vatandaşı Major Talbott ile İran'ın tüm tütün üretimini, satışını ve ihracını içine alan bir imtiyaz anlaşması yaptı. Bu anlaşmaya karşı çıkanlar ayaklandılar. Geri adım atmak zorunda kalan Şah'ın bundan sonraki yönetim anlayışı tamamen değişti ve siyasal baskı politikasına ve tehlikeli gördüğü yeniliklere karşı tavır aldı. Nasreddin Şah başta Darülfünun'un gelişmesini engellediği gibi yeni okulların açılmasını yasakladı ve hatta Tebriz'de yeni açılmış modern bir okulun dinî kalabalıklarca yakılmasına seyirci kaldı; devlet bursu ile yurt dışına eğitim amaçlı gidişlere sınırlama getirdiği gibi vatandaşlarının, akrabaları da dahil olmak üzere, Avrupa'ya seyahatini yasakladı; ülke içinde hükümet karşıtı söylentileri önlemek için bir bahaneyle kahvehane gibi toplantı yerlerini kapatır ve avare kişileri hapseder; muhalefeti bölmek için yerel rekabet ve düşmanlıkları kışkırttı ve muhalif olduğunu hissettiği kişileri Babi olmakla suçladı. Nasreddin Şah'ın istibdat dönemi 1896'da sona erdi. Şahlığının ellinci yılı kutlamaları için gittiği Şah Abdülazim camiinde, iflas etmiş ve İstanbul'da bir müddet Afganî'nin çevresinde bulunmuş olan Mirza Rıza Kirmani tarafından, vurulup öldürüldü. Nasreddin Şah dönemindeki gelişmeler ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Celal Metin, *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936),* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde Hazırlanan ve Yayımlanmayan Doktora Tezi, Ankara 2006, ss. 136, 137, 167, 170, 183, 192, 193 vd.

[92] Karçınzade, *a.g.e.,* s. 233.

[93] *Aynı yer.*

[94] Burada *Avrupa'ya firar eden terbiyesizler*'den kast edilen, 1889 yılında İstanbul'da gizli örgütlerini kuran ve daha sonra sultanın hafiyeleri tarafından ortaya çıkarılınca birçok üyeleri yurt dışına

rahat bırakmayıp, fikrini işgal ediyorlar. Milli onur ve haysiyeti küskünlüğe mâni olmasa idi çoktan yok olmaya yüz tutmuş idiniz. Bu mukaddes zatı, Allah aşkına hâlinde rahat bırakınız ki fikir rahatlığı ile iş görsün de İslamiyet biraz nefes alsın. Ulu sultan bugün bir buçuk milyon muntazam ve mükemmel askere maliktir. İran'da, Fas'ta bu hamiyet ne gezer. Şu heybet ve şerefe şükür etmeliyiz."[95]

Tağıyev'e göre, İslamiyet'in savunuculuğunu yapan, onu ölüm hastalığından kurtarmaya çalışan tek ülke Osmanlı Devleti ve başındaki padişah II. Abdülhamid'dir. Fakat onun bu çabası İslam devletleri tarafından destek bulamamaktadır. Bu yetmezmiş gibi, Avrupa'ya kaçan "terbiyesizler" de oradaki faaliyetleri ile Osmanlı Devleti ve padişah II. Abdülhamid'i rahatsız etmekte, "fikrini işgal" etmektedirler.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Tağıyev, Osmanlı devletini Müslüman âleminin tek merkezi olarak kabul etmekte ve bundan dolayı da oradan Müslüman âlemi ve aynı zamanda Kafkasya için yardımlar istemekteydi. II. Abdülhamid'e yazdığı yukarıdaki mektubundan da, Tağıyev'in, Müslüman dünyasının düşmanlarının ancak Osmanlının yardımı ile etkisiz hale getirilebileceğine inandığı anlaşılmaktadır.

Karçınzade, Tağıyev'in endişelerini paylaşmakta, fikirleine katılmaktadır. Fakat bununla beraber Osmanlı toplumunun da anlatıldığı gibi padişahına sırt çevirmediği, tam tersi *"saygıdeğer, kutsal, hilafetin koruyucusunun her şeye hükmeden fermanını harfiyen yerine getirme uğrunda can fedayı, canına minnet bilmektedir"*[96]*.* Böyle bir Osmanlı topluluğunun padişahın kıymetini takdir etmemesi mümkün müdür, diyerek Karçınzade Tağıyev'i duyduğu endişeler konusunda rahatlatmaktadır.

Rejimin baskılarından kaçıp Avrupa ve Afrika'da yaptıkları neşirler ve diğer faaliyetleri ile padişahı rahatsız eden yenilik yanlıları ile ilgili Karçınzade'nin sarf ettiği fikirler ve kelimeler Tağıyev'in kullandığı kavramlara göre daha serttir: *"Avrupa ve Afrika'da kötü niyetli neşriyat ile uğraşan sütsüz herifler eti görür birleşir, kemiği görür hırlaşır it güruhundan ibarettir. İslamiyet'ten ve cemaatten her yönden uzak olan o dinsiz, mayası bozukların kelbcesine havlamalarına ne kutsal sıfatlı hilafetin koruyucusu ulu zat ehemmiyet verir ve ne*

---

kaçıp oradaki başka mültecilere katılan Jön Türk harekâtının üyeleridir. Temel amaçları İmparatorluğun birliğini korumak ve bunun için ilk etapta Kanun-ı Esasî'nin yeniden uygulamaya konulmasını ve kapatılan 1876 Meclis-i Mebusanı'nın açılmasını sağlamak olan bu örgüt ülke içinde harekât alanı bulamayınca uzun yıllar Avrupa'daki merkezlerinden II. Abdülhamid'e karşı sürekli bir muhalefet yapmışlardır. Daha geniş bilgi için bkz.: Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması,* Çeviren Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 656

[95] *Aynı yer.*

[96] *a.g.e.,* s. 234.

de millet öğrenmeye çok heveslidir". Karçınzade, bu kadarıyla da kalmıyor ve bu "rezillerin" yurt dışında olmalarının daha iyi olduğuna inanıyor. Ona göre*, "onların aramızdan seçilerek vatandan ayrılmaları ümmet için felaket değil, büyük nimettir ve ... eğer Cenab-ı Hakk bir kavmi yeniden canlandıracak olur ise aralarında türeyen rezilleri böyle ortadan kaldırır."*[97]

Karçınzade'nin bu açıklamalarından hoşnut kalan Tağıyev, aynı zamanda "Cenab-ı Hakk İslamiyet'in heybetini sona erdirmekten muhafaza buyursun" temennisinde de bulunuyor.

Tağıyev'in, Karçınzade'ye Osmanlı ülkeleri dışında oturan, Allah'ın birliğine inananların da fikrini meşgul eden gayet mühim bir sorusu daha vardır. Bu soru Osmanlı'da tahta geçiş usulüyle ilgilidir. Tağıyev'e göre Osmanlı toprakları dışında oturan Müslümanları ilgilendiren asıl anlaşmazlıklardan biri de saltanatın verasetliği meselesidir. Ona göre, "*Dünyada maksatsız bir iş ve çalışma yapılmadığı, bazı istisnalar dışında hep özel menfaatlerin elde edilmesi uğrunda gösterilen azim ve ciddiyetler ön plandayken, "biraderi, amcazadesi için çalışıp da evlat ve torunlarını onlara muhtaç bırakmak gibi bilgisizliği kim kabul eder. Onun için de, tabiata tamamen zıt ve herkese aykırı olan eski usulü artık bırakmak gerekir. Sağduyudan yüz çevirmek inadını terk ederek saltanatın varislere geçmesi gibi mühim bir emri yoluna koymakta acele göstermez iseniz vallah-ül azim mahvolacaksınız."*[98]

Bilindiği gibi, Osmanlı'da 1603 yılına kadar saltanat babadan evlada geçerken, bu tarihten itibaren artık ailenin en büyüğü (ekberiyyet sistemine dayanarak) tahta çıkmaya başlamıştır.[99] Bu gelenek Osmanlı devletinin son dönemine kadar devam etmiştir. Tağıyev'i rahatsız eden veya anlamasını zorlaştıran da, verasetin neden babadan evladına değil de, ailenin en büyüğüne geçiş sorunudur.

Karçınzade, Tağıyev'in bu sorusuna da açıklık getirmeye çalışmaktadır ve bu sistemin devam etmesini bir kaç gerekçeye bağlamaktadır:

1. Karçınzade'ye göre, uygulanmakta olan veraset sistemi Osmanlı devletinin kurucusu Sultan Osman Han Gazi döneminden kalma bir sistemdir ve aslında Osman Gazi de en büyük dedelerinden, meşhur cihangir Oğuz Han zamanından beri gelen bir uygulamayı devam ettirmektedir. Bu cetlerinden kalma usulü uygulamak için kesin emir olduğundan da ümmet bu konuda bir şey diyememektedir;

---

[97] *Aynı yer.*
[98] Karçınzade, a.g.e., s. 235.
[99] Osmanlı Devleti'nde tahta geçiş ve bu arada gerçekleştirilen kardeş katli için bkz.: Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu,* IV cilt, 7. baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 163-172.

2. Büyük Muhammed'in hilafetine sahip bulunmasıyla üstün tutulmuş olan Osmanlı saltanatı, eskiden beri devam edegelen usulü üzere, o seçkin ve büyük hanedanın en büyük ve erginine ait olmasa idi övülecek hususlarını hakkıyla devam ettirip saydığımız mukaddes vasıflı zatın, cihana hayretten parmak ısırtan, beğenilecek yolda, bilgili kararları ile şimdiki şeref ve ezici kuvvete kavuşmamız mümkün mü idi?

3. Sultan Birinci Ahmet, Dördüncü Murat, Üçüncü Selim Hazretleri gibi zürriyetsiz vefat eden padişahlarımız oldu. Eğer şu andaki veraset sistemi uygulanmasa ve dediğiniz gibi babadan oğla geçen bir sistem olsaydı, hilafet tahtı bundan üç asır evvel, Allah korusun padişahsız kalıp devlet yok olurdu.[100]

Karçınzade'nin bu gerekçeleri karşısında Tağıyev kısmen tatmin olmaktadır. Tağıyev, bu cevaptan saltanatın devamı meselesindeki gerekçeyi ilme uygun bulsa da, diğerlerinin maksada uygun olmadığını düşünmektedir.

Karçınzade, Osmanlı devletinde o gün devam eden veraset sisteminden bahsederken yanılgıya düşmektedir. Zira, o gün uygulanmakta olan veraset sistemi Oğuz Han ve devamında Sultan Osman Han Gazi döneminden devam eden bir uygulama değildir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, XX. Yüzyılın başlarında var olan veraset sistemi 1603 yılından itibaren uygulanmasına başlatılan "ekberiyyet ve erşediyet" sistemidir. Daha önce babadan oğula geçen sistem bu tarihten itibaren ailenin en büyüğünün tahta çıkması şeklinde değiştirilmiştir. Zira I. Ahmed 1603'te tahta çıktığı zaman 15 yaşındaydı ve çocuğu yoktu. Bu yüzden önceki padişahların tahta çıkışlarında yapılanın aksine, kardeşi Mustafa öldürülmedi. I. Ahmed'in şehzadeleri olunca Mustafa öldürülmek istenmişse de devlet ricali ve halk tarafından bu davranış uygun bulunmadığından, gerçekleştirilememiştir.[101]

Sultan Birinci Ahmet, Dördüncü Murat ve Üçüncü Selim Hazretleri döneminde ise Osmanlı sultanları varislerinin olmamasından, devleti tehlikeye götürebilecek sorunlar yaşamışlardır. Bu sorunlar da kardeş veya amcaların tahta çıkmalarıyla son bulmuştur.[102]

Karçınzade, bir daha saltanatın esas olduğunu, oraya kim olmasına bakmayarak saltanattan mübarek bir zatın seçilmesinin vacipliğinden ve bu nasıl

[100] Karçınzade, a.g.e., s. 235-236.
[101] Afyoncu, *a.g.e.,* s. 169.
[102] Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu,* 6 ciltte, IV cilt, 7. baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 169; *aynı eser,* II cilt, 11. baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 91-92; *Osmanlı,* Editör Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, 12. cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 137, 197, 211.

gerçekleşirse gerçekleşsin ümmetin buna itiraz sesini çıkaramayacağından bahsederken, içeriye birinin girmesiyle görüşme sona erer.[103]

Karçınzade Tağıyevle vedalaşarak oteline geri döner ve tabirince "ahlaksızı, eşkıyası pek ziyade olan bu rahatsız memleketten, varışının ikinci günü, gurub vaktinden sonra bindiği şimendiferle ayrılır."

SONUÇ

Seyyahların gezi notları, gözlemleri esasında yazdıkları seyahatnamelerinin tarih biliminin yazılı kaynakları arasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Seyahatnameler bir yazarın, gezginin, seyyahın gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi, izlenimlerinin yer aldığı eser/eserler olarak bilinmektedir.

Belli bölgenin, ülkenin, kültürün dikkat merkezinde olması, ilgi görmesi, oraya yönelik seyahatnamelerin sayılarının da çoğalmasına sebep olmuştur.

Çeşitli meslek grupları arasından çıkan seyyahların farklı amaçları doğrultusunda gerçekleştirdikleri seyahatler ve bu seyahatler sonucu ortaya çıkan seyahatnamelerin kaynak olarak kullanımı aşamasında tarihçinin, tarih biliminin öngördüğü metot ve yöntemleri uygulaması gerekmektedir. Eserin yazarı, dönemi, düşünceleri, eserdeki bilgiler dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılarak eleştirel bakış açısıyla incelenmelidir. Seyahatnamelerin doğru bir iç ve dış eleştirileri yapıldıktan, doğru ve yanlışlar, mübalağalar ayırt edildikten sonradır ki, tarihçi oradaki bilgilerin güvenilir olup olmadığına karar verebilir.

Seyyahların dikkatini çeken önemli bölgelerden olan Azerbaycan, seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü'nün de uğradığı bir coğrafya olmuştur. Karçınzade, başlattığı dünya seyahati sırasında, Mart 1903 yılında 2 gün Bakü'de bulunmuş ve burada gördüklerine, duyduklarına, gözlemlediklerine, görüştüğü insanlara seyahatnamesinde yer ayırmıştır.

Karçınzade, gittiği, gezdiği diğer ülkelerde olduğu gibi Bakü'nün de kent yapısı, mimarisi, sosyal yaşamı, ekonomik hayatı, petrolün ekonomi hayatındaki rolü, buradaki ziyaretgâhlar ile ilgili seyahatnamesinde bilgiler aktarmaktadır.

---

[103] Karçınzade ile konuşması sona eren Tağıyev'in, Osmanlı ile ilişkisi ve ilgisi daha sonraki dönemlerde de devam etti. Bunu aşağıdaki örnekte görmek mümkündür: 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başladığında Tağıyev ailesi ile beraber işinden dolayı Almanya'da bulunuyordu. Savaş başlayınca vatanına dönmek ister. Fakat vatana dönmek için araç bulamaz ve bir çok zorluklarla karşılaşır. Bundan dolayı da Almanya'daki Türkiye elçiliğinden yardım ister. Türkiye elçiliğinin devreye girmesinden sonradır ki, Almanya kayzeri II. Wilhelm, Tağıyev'in ülkesine dönmesi için gemi ayırttırır. Bkz. Heseneliyev, a. g. m., s. 153-154.

Bakü kentinin ilk yerleşim yerlerinden olan, kale surlarının içinde bulunan ve İçerişehir denen "eski Bakü" ile petrol üretiminin getirdiği hızlı sanayileşme, modern şehirleşme sonucu ortaya çıkan "yeni Bakü" Karçınzade'nin dikkatini çekmektedir. Ve bu iki yaşam arasında bir mücadele yaşandığı vurgulanmaktadır.

Teknolojinin gelişmesine paralel olarak petrol üretiminin artması Bakü'ye yeni bir canlılık getirmiştir. Petrol üretimindeki artış şehre bir zenginlik kazandırmıştır. Hızlı sanayileşme şehrin çehresini değiştirmiştir. Şehir nüfusu çoğalmış; bir taraftan milli Azerbaycan burjuvazisi yanında yabancı zenginlerin buradaki sanayi sektörüne yatırımlar yaptıkları görülürken, diğer taraftan iş arayan, yeni yaşam hayalleri kuranlar buraya akın etmektedir. Bu akın edenler arasında çeşitli milletten insanlar bulunmaktadır. Böyle olumlu gelişmeler yaşanırken, bu kalabalıklar içinden çapulculuk, katl, soygunculukla uğraşan çeşitli silahlı gruplar da kendilerine yer bulmakta ve yaşamı sıkıntıya sokmaktadırlar.

Bakü'de Karçınzade'nin dikkatini çektiği yukarıdaki hususlar dışında önemsediği, ziyaret etmeği kendine borç bildiği bir şahıs da bulunmaktadır. Bu şahıs, Osmanlı'ya, sultan II. Abdülhamid'e, bunların üstünde Hilafet makamına saygı duyan Azerbaycanlı petrol zengini Hacı Zeynelabidin Tağıyev'dir. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın 20'li yıllarına kadarki dönemde Azerbaycan'ın ekonomik ve kültürel hayatında adını sık sık duyuran, Bakü şehrinin inşasında maddi ve manevi katkılarda bulunan, Müslüman dünyasındaki gelişmeleri yakından takip etmeye çalışan Tağıyev, Karçınzade'yi kabul eder. Karçınzade ile Tağıyev arasında geçen, Müslüman dünyasındaki gelişmeler, Buhara ve İran'daki son durum, Osmanlı Devleti'nin ve sultan, halife II. Abdülhamid'in Osmanlı ve Müslüman dünyası için önemi, Osmanlı'daki veraset sistemi gibi konulardaki tartışmalara eserde geniş yer ayrılmaktadır. Bu tartışmalarda taraflar birbirlerine açıklamalar yapmakta, tüm konularda olmasa da genelde ortak noktalarda buluşmaktalar.

İki gün gibi kısa bir sürede Bakü'de bulunan Karçınzade'nin, *Seyahatü'l-Kübra (Büyük Seyahat)* isimli seyahatnamesinde Azerbaycan, esasen de Bakü ile ilgili aktardığı notlar, XX. yüzyılın ilk yılları Bakü şehrinin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatını, özellikle de "halk atası" Tağıyev'in Müslüman, aynı zamanda Osmanlı Devleti ve sultan, halife II. Abdülhamid ile ilgili görüşlerini öğrenmek bakımından önem taşımaktadır. Çalışmada da ortaya konduğu gibi, seyyahın notlarında bir iki hususun doğruluğunu teyit etmek mümkün olmasa da, genelinde aktarılanlar diğer, kaynaklarla teyit edilmekte, desteklenmektedir.

Karçınzade Süleyman Şükrü'nün *Seyahatü'l-Kübra (Büyük Seyahat)* isimli seyahatnamesi, Bakü'nün XX. yüzyılın ilk yıllarındaki ekonomik, sosyal ve kül-

türel hayatı ve özellikle de Hacı Zeynalabidin Tağıyevle ilgili çalışmalar yapanlar için tenkidi yapıldıktan sonra kullanılabilecek önemli bir kaynaktır.

KAYNAKÇA

"Nizami Müzeyini Hacıağa Dadaşov Tikdirib", *Musavat gazetesi,* 22.05.2009

"Seyahatname", *Ana Britannica (Genel Kültür Ansiklopedisi),* cilt 19, İstanbul 2004.

"Seyahatname", *Meydan Larousse (Büyük Lugat ve Ansiklopedi),* cilt 17, İstanbul b.t.y.

"Баку и его районы" 1913 года, справочный ежегодник, Издание М. С. Шапсовича*,* Баку 1913.

AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu,* II cilt, 11. baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu,* IV cilt, 7. baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

ALİYEV, Hamid, *Ölkeler, Şeherler, İnsanlar...,* Bakü 1976.

ARIKAN, Zeki, "Batıda Türk İmajı", *Osmanlı,* 9. cilt, editörler Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

ASHURBEYLİ, S. B., "Siyahat-name Evliya Chelebi kak istochnik po izucheniyu gorodov Azerbaydjana v pervoy polovine XVII veka", *XXV Mejdunarodnıy Kongres Vostokovedov, Dokladı Delegatsii SSSR,* Moskova 1960.

ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardaş Kömegi (yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

AŞURBEYLİ, Sara, *Bakı Şeherinin Tarixi, (Orta Esrler Dövrü)*, Avrasiya Press, Bakü 2006.

BAYKARA, Tuncer, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu,* Akademi Kitabevi, İzmir 1999.

BERGÜŞAD, Celal, "Dostluk, Kardeşlik Diyarı", *Azerbaycan Dergisi,* sayı 3, Bakü 1987.

ÇORUHLU, Tülin, "Azerbaycan'da Bir Ateşgâh", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü, Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan,* Editörler: Yaşar Çoruhlu, Nalan Türkmen, Nuri Seçgin, Anıl Yılmaz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006.

DEVELİ, Hayati, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004),* Ankara 2004.

DUNN, Ross E., *İbn Batuta'nın Dünyası,* Çev. Yeşim Sezdirmez, İstanbul 1986.

EFENDİYEVA, Çiçek, "Afanasi Nikitin'in "Üç Deniz Ötesi Seyahat" Adlı Eski Rusça Eserindeki Eski Türk Kökenli Kelimeler Üzerine Bir İnceleme", *Folklor/Edebiyat,* Sayı: 56, 2008, s. 25-34.

FATULLAYEV, Şamil, *Gradostroitelstvo Baku, XIX-nachala XX vekov,* İnstitut Arkhitekturı i İskusstva Akademi Nauk AzSSR (İAiİ), Baku 1978.
GAFAROVA, Elmira, *Amerika Görüşleri,* Bakü 1987.
GASPIRALI İSMAİL, *Seçilmiş Eserleri: Dil-edebiyat-seyahat yazıları,* yay. hzl. Yavuz Akpınar, 3. cilt, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.
GÖKYAY, Orhan Şaik, "Karçınzade Süleyman Şükrü", *Türk Dili-Gezi Özel Sayısı,* Sayı 258, Ankara 1973, s. 556-566.
GÖKYAY, Orhan Şaik, "Türkçede Gezi Kitapları", Türk Dili-Gezi Özel Sayısı, Sayı 258, Ankara 1973, s. 46
GÜNGÖR, Nuri, *Eğirdir Ansiklopedisi ve Hamidoğlu Tarihi Oyun,* Eğirdir Belediyesi Yayını, Eğirdir 2005.
Hacı Zeynalabdin Tağıyev, ed. Abülfez Haşimoğlu, Ekrem Bağırov, Paşa Elioğlu, Bakü 1993.
HACIYEV, Magsud, "Dört Yılda Gördüklerim", *Azerbaycan Dergisi,* sayı 1, Bakü 1985, s. 132-158
HESENELİYEV, Neriman, "Esrin Yaşıdı İle Görüş", *Azerbaycan Dergisi,* sayı 12, Bakü 1989, s. 144-165.
İBN BATTÛTA TANCÎ, Ebû Abdullah Muhammed, *İbni Batuta Seyahatnamesi,* Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005.
İBRAHİMOV, Cafer, *Meşhur Rus Seyyahı Afanasi Nikitin'in Azerbaycan'a Seyaheti,* Bakü 1956.
İLKİN, Gılman, *Bakı ve Bakılılar,* Bakı 2006.
İSMAİL, Mahmut, Marat İbrahimov, *El Atası,* Bakı 1994.
KARAGÜR, Nesrin Sarıahmetoğlu, *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, İstanbul 2007.
KARÇINZADE SÜLEYMAN ŞÜKRÜ, *Seyahatü'l-Kübra (Büyük Seyahat)*, (Osmanlıcadan yeni yazıya aktaran Salih Şapçı), Eğirdir Belediyesi Kültür Hizmeti, Eğirdir 2005.
KARPAT, Kemal H., *İslâm'ın Siyasallaşması,* Çeviren Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009.
KEREMOV, Nureddin, *Gırk İl Seyahetde,* Bakü 1977.
KEREMOV, Nureddin, *Gudsinin Seyahetleri,* Bakü 1983.
KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl,* Kubbealtı Neşriyatı, 7. Baskı, İstanbul 2001.
MAHMUDOV, Yagub, *Seyyahlar Azerbaycan'a Gelir,* Bakü 1977.
MCNEİLL, William H., *Dünya Tarihi,* İmge Yayınları, 13. baskı, Ankara 2008.
METİN, Celal, *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936),* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
MİRZA BALA, "Bakü", *İslam Ansiklopedisi*, 2. cilt, Beşinci Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı, Devlet Kitapları, İstanbul 1979, s. 259.
ORTAYLI, İlber, *Eski Dünya Seyahatnamesi,* Aşina Kitaplar Yayınları, Ankara 2007.
ORTAYLI, İlber, *Tarihimiz ve Biz,* Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

ÖZCAN, Ömer, "Karçınzade Süleyman ve Seyahatü'l-Kübra", *Türk Yurdu Dergisi,* Şubat 2008, Cilt 28, Sayı 246, s. 162-165.
ÖZÇELİK, İsmail, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler,* Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2001.
MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR,, *Hophopname,* I. Cilt, Bakü 2004.
SHARDEN, Jan, *Seyahetname (Paris'ten İsfahana Seyahet)*, Fransız dilinden çev.: Vagif Aslanov, Bakü 1994.
SHKLOVSKI, V., *Seyyah Marko Polo,* Bakü 1973.
SULEYMANOV, Manaf, *Eşitdiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim,* Bakü 1987.
SÜLEYMANOV, Manaf, *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, Bakü 1996.
SÜLEYMANOV, Manaf, *Neft Milyoncusu*, Bakü 1996.
TOGAN, Zeki Velidi, *Tarihde Usul,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950.
TÜRKOĞLU, İsmail, "20. Yüzyılda Bir Türk Seyyahı", *Toplumsal Tarih,* sayı 20, Ağustos 1995, s. 6-10.
TÜRKOĞLU, İsmail, "Abdürreşid İbrahim'in Bilinmeyen Yılları", *Toplumsal Tarih,* sayı 19, Temmuz 1995, s. 13-17.
TÜRKOĞLU, İsmail, "Abdürreşid İbrahim'in Seyahatleri", *Yazıkı, Duhovnaya Kultura i İstoriya Tyurkov: Traditsii i Sovremennost,* cilt 3, Moskova 1997.
TÜRKOĞLU, İsmail, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
ÜNAL, Kerami, Afanasiy Nikitin'in Üç Deniz Ötesine Yolculuğu ve Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi, Third International Conference of the Asian Philosophical Association 2008, Almatı/Kazakistan, Oct. 2008, *Third International Conference of the Asian Philosophical Association 2008*, 1, 1, pp. 81-85.
VELİHANLI, N. M., *IX-XII Esr Ereb Coğrafiyaşünas ve Seyyahları Azerbaycan Hakkında,* Bakü 1974.
YEŞİLOT, Okan, *Tagiyev,* İstanbul 2004.